

Курков

Андрій

БІКФОРДІВ
СВІТ

Андрій Курков
Бікфордів світ

«Кому на Руси жить?..»

Н. Некрасов

1

Місто спало сторожко. Йому снилася риба. Величезна й широка риба-камбала, за якою й неба не видно. А позаяк вона небо закривала, значить, бажала місту добра. Місто давно мріяло про добро. Одностінні будинки-інваліди панічно боялися вітру, а будинків-інвалідів боялися люди, обходячи їх за квартал. Високі «одностінки» нагадували поставлені руба у висоту кості доміно. Усім здавалося, що коли одна така впаде, то й інші одна за одною поваляться, здійнявши гуркіт і пил.

Але вітру не було. «Одностінки» стояли нерухомо.

Місто спало.

Йому снилася риба.

О пів на третю ночі сторожкий сон міста було потривожено. В одному з напівзруйнованих дворів завівся мотор великої чорної машини. Потім вона ввімкнула фари й виїхала на вулицю. Місто ненадовго засвітило одне вікно й провело її поглядом. Воно знало цю машину. Вона не бажала йому злого.

І місто знову заснуло.

Машина, буркочучи мотором, зупинилася біля КПП. Звідти вийшов чоловік у військовій формі, посвітив ліхтариком у кабінку, мовчки кивнув і підняв шлагбаум.

– Хто там проїхав? – запитав напарник, який лежав на виставлених під стіною стільцях.

– Прожекторники. – Черговий по КПП позіхнув і сів за стіл, освітлений електролампкою, щоб знову втупитись у розкриту посередині книгу. Читати він не міг через свій сонний стан. Він просто вишукував найкоротші та найдовші за протяжністю слова, не читаючи їх.

Неспішно, обмацуючи фарами ґрунтову дорогу, машина все далі й далі від'їжджала від міста.

У кабіні сиділи двоє.

– Мені здається, вона має звужуватися на сході! – припустив пасажир, дивлячись на вогник своєї цигарки.

– Не віриться... – спокійно відповів шофер, не відволікаючись від їзди.

– Тоді чому дирижаблі не піднімаються в повітря?!

Шофер посміхнувся.

Раптом щось дзвякнуло, ударившись об капот.

– Знову! – Шофер натиснув на гальма і важко зітхнув.

– Нічого дивного, – байдуже мовив пасажир. – Це тільки зайвий доказ.

Вони вийшли з кабіни. Шофер провів пальцем по неглибокій вм'ятині на капоті і з побоюванням поглянув на невидиме чорне небо.

– Ну що, поїдемо далі?! – чи то запитав, чи то запропонував пасажир.

Шофер вагався. Він прикусив у роздумі нижню губу й не відповів. Потім мовчки заліз у кабіну й завів мотор.

Пасажир зайняв своє місце, питально глянувши на товариша.

– Гаразд... – невпевнено промимрив той, і вони поїхали.

– Жаль, що Горича шльопнули, – після паузи сказав пасажир і чиркнув сірником, знову закурюючи.

– У тебе «Біломор»? – запитав шофер.

Пасажир простягнув цигарку.

– Це ми винні, – похмуро сказав шофер після глибокої затяжки. – Не треба було йти у нього на поводі. Досі б утрюх їздили!

– Так, – кивнув пасажир.

– А ти впевнений, що його розстріляли?!

– За законами воєнного часу... – монотонно процитував пасажир фразу, що стала звичною в міських оголошеннях.

– Нічого, нас накриють – теж «за законами воєнного часу». До Горича вирушимо. – Шофер видихнув цигарковий дим і ввімкнув двірники.

– Ти чого? – здивувався пасажир.

– Мотор тихий, – пояснив шофер. – А мені ця маскувальна тиша вже ось де сидить! – І він провів вказівним пальцем по горлу.

Пасажир здвигнув плечима.

Ґрунтова дорога йшла в пагорби. Машина рухалася повільно, сліпо тримаючись наїждженої колії. Світло фар вихопило на узбіччі дороги дерев'яний грибок – довоєнну автобусну зупинку. Просто на землі під ним сидів чоловік, притулившись спиною до «грибної» ніжки. Побачивши машину, він схопився на ноги, і в його руках з'явився автомат. Чоловік зробив крок із-під грибка й пустив чергу в повітря, наказуючи машині зупинитися.

– Здається, попалися! – ослабим голосом мовив шофер і натиснув на гальмо.

– А якщо різко вперед і збити його к бісовій матері?! – запропонував пасажир.

– Це ж не легковичок! Сам кузов чого вартий, і в кузові ще тонна!

Тим часом чоловік підійшов до кабіни з боку шофера, смикнув на себе дверці, відступив і крикнув:

– Виходь на розстріл!

Шофер примружився, стараючись роздивитись обличчя нападника, але розгледів тільки військову форму, таку саму, як і на них. Занадто знайомим видався голос незнайомця.

– Загаси фари! – прошепотів пасажир.

Шофер несподівано зрадив. Як це не спало йому на думку відразу?! Він вимкнув фари – і темрява миттєво заповнила звільнений від світла простір.

Шофер і пасажир сиділи нерухомо, смертельно боячись видати себе нехай навіть ледве чутним шерехом.

– Ви це даремно, хлопці!..

– Так це ж... – зашептав приголомшений пасажир, – це ж Горич!

– Звідки? З того світу? – заперечив шофер.

– Горич! – неголосно вигукнув пасажир.

– Упізнали нарешті! – донеслося з темряви. – Але я вас раніше впізнав!

Шофер увімкнув фари і світло в кабіні. Біля відчинених дверцят з'явилося знайоме неголене обличчя.

– Так тебе що?.. – вступився в нього шофер.

– Що-що? Ясна річ. Пообіцяли в розход, але не встигли. Я конвойного стукнув, автомат забрав – і в темряву!

– Значить, тебе шукають, – кивнув пасажир.

– Так. Мені тепер тільки туди можна. – І Горич показав пальцем на небо.

– Туди ще встигнеш потрапити! – посміхнувся шофер. – Залізай у кузов під брезент.

– А ви зараз куди?

– На схід, – відповів пасажир. – Хочемо там перевірити.

Машина знову поповзла по пагорбах.

– Добре, що в нього автомат! – сказав пасажир. – Але погано, що погони з гімнастерки зірвано. Перша перевірка – й усіх нас «за законами воєнного часу».

– Так давай і ми погони зірвемо! – запропонував шофер. – Плечі полегшимо, щоб...

– Ні, ми все-таки на завданні...

– Розсмішив! – посміхнувся шофер.

У задню стінку кабіні наполегливо забарабанили. Шофер загальмував і відчинив дверцята.

– Чого тобі?

– Приїхали! – відповів Горич.

– Ти впевнений?

– Мені здалося, що я побачив.

Ті, що сиділи в кабіні, обмінялись єхидними поглядами, потім дружно вийшли.

– Розчохлаю! – скомандував шофер.

Горич зашарудів брезентом, засопів од напруги.

Шофер і пасажир полізли в кузов допомагати. Натренованими за декілька років рухами вони стягнули брезентовий чохол із величезного прожекторного барабана і склали його в куток кузова.

Горич ретельно протер ганчіркою скляну поверхню.

– З Богом! – майже пошепки напучував пасажир.

Шофер нагнувся і клацнув тумблером. Усередині прожектора зародилася вогняна точка й поступово розповзалася по рефлекторній стінці.

– Давай його вертикально! – запропонував Горич.

Шофер погодився. Вони ослабили затискачі, вирівняли барабан так, аби промінь ішов перпендикулярно землі, й знову закріпили.

Прожектор поволі оживав. Спочатку в небо йшов ледве помітний стовпчик розсіяного світла, хвилин через п'ять світло сфокусувалось і зробилось яскравим та монолітним. Стовп усе вище піднімався над землею. Горич, шофер і пасажир напружено, задерши голови, стежили за ним.

– Довго розігрівається, – похитав головою Горич.

– Елемент старий, – кивнув шофер.

– Зате остигає ще повільніше, – зітхнув пасажир. – Із цією штукою миттєво в пільмі не розчинишся! Краще відійти.

Вони відступили метрів на двадцять від машини.

Промінь повільно піднімався вгору. Раптом він зупинився, немов наткнувшись на деяку непрозору перепону.

– Що я казав! – радісно вигукнув пасажир.

Шофер і Горич мовчали. Шофер втомився напружувати шию. Він опустив голову і помасажував собі потилицю.

– А що з того, якщо навіть твоя правда?! – несподівано запитав він пасажир.

Пасажир перестав усміхатись і якимось дико глянув на шофера.

– Як?! Але ж це єдиний вихід! – почав було пояснювати він.

– Бачу, – уривчасто і голосно сказав Горич.

Пасажир переможно подивився на шофера.

Шофер кинув погляд угору.

– Так, схоже, що твоя правда... – мовив тихо він. – Ну а далі?

З боку міста донісся гарматний залп, і через мить снаряд, немов мушка, що метнулася перед полум'ям свічки, прошив упоперек яскравий світловий стовп прожектора і розірвався попереду на ґрунтовій дорозі. Грудки землі й осколки глухо заторохтіли по землі та машині. Відразу ж кинувшись на землю, прожекторники втиснулися в неподатливий неживий ґрунт, позбавлений навіть найнасущнішої трави.

Снаряди посипались один за одним. Стовп світла став для збожеволілого командира артилерійської батареї сигналом до відкриття вогню. Важко залишитися сповна розуму, коли вже три роки триває підвищена бойова готовність за цілковитої відсутності воєнних дій.

Горич схопився і стрімголов помчав до машини. Шофер, підвівши голову, дивився йому вслід, а пасажир беріг обличчя на світле майбутнє. Сміливець заплигнув на кузов і клацнув тумблером.

Світловий стовп почав опускатись і розсіюватися, змішуючись із темрявою.

Горич незграбно перегнувся через борт і плигнув униз.

Наступний снаряд підняв у небо кілька кубометрів глинистого ґрунту і розкидав навкруги. Грудка глини величиною з добрячий херсонський кавун ударила пасажирів по хребту між лопаток. Пасажир гикнув і завмер. Йому здалося, що миттєвий параліч скував усі частини його тіла, і хоч він повністю відчував у собі наявність свідомого життя, користуватися ним ніяк не міг.

Пасажир втупився в морок, що іменувався землею. Кінчиком носа він виразно відчував її байдужий холод, але очі нічого перед собою не бачили. Пасажир раптом захотів зціпити зуби од відчаю, що наринув, але й це йому не вдалося. Слухняними залишалися тільки очі, які він міг вільно розплющувати або заплющувати на власний розсуд. Йому раптом стало гидко від такої обмеженої свободи: і при заплющених, і при розплющених очах картина побаченого не

змінювалася. Він іще міг думати, але тільки дуже злостиво. Однак, як людині добрій, так думати йому не хотілось, і він заплющив очі.

Шофер і Горич підповзли до пасажира відразу, як тільки зрозуміли, що обстріл із боку міста припинився.

Вони перевернули пасажира горілиць.

– Дихає! – полегшено сказав шофер.

– Контузило, – Горич запалив сірника й підніс його до очей пасажира.

Очі незадоволено примружились і заплющились.

– Давай його в машину! – скомандував шофер.

Намагаючись рухатись якомога акуратніше, вони віднесли друга до кабіни. Відчинили дверцята й вирішили посадити його на м'яке сидіння. Тільки-но спробували його всадовити, пасажир відчайдушно викрикнув свій біль і обм'як. Шофер і Горич знов опустили його на землю.

– Хребет... – зітхнув шофер.

– Треба його в кузов!

З гріхом пополам друзі підняли пасажира нагору, склали в декілька шарів брезентовий чохол і вклали на нього пораненого. Накрили його теж брезентом.

Від прожектора йшло сильне тепло: метал устиг добре розігрітись, і мало минути не менше години, перш ніж він охолоне.

Горич із шофером залізли в кабіну. Шофера кидало у дроз. Він нерішуче доторкнувся до керма, потім відвів руку і ввімкнув кабінний «світлячок». Маленька лампочка, що спалахнула із внутрішнього боку лобового скла, поділила темряву на два кольори: сірий і чорний. Але навіть від такого мікроосвітлення шофер зажмурився й довго не хотів розплющувати очі. Коли ж все-таки розплющив – упіймав на собі сумний погляд Горича.

– Треба їхати, – твердо, немов заперечуючи, сказав Горич.

– Куди? – вичавив із себе шофер.

Горич вказав поглядом на лобове скло.

– Уперед і з вимкненими фарами, – після короткої паузи пояснив він свій погляд.

– У цілковитій темряві?! – приголомшено перепитав шофер.

– А ти хочеш іще раз подражнити міську артилерію?

– Гаразд, – змирився шофер. – Тільки давай заздалегідь попрощаємось один з одним і з ним. Потім можемо не встигнути. Дуже вже мені це нагадує подорож по мінному полю.

– Мені все моє життя нагадує подорож по мінному полю, але я ніколи ні з ким заздалегідь не прощаюся, – сумно всміхнувся Горич. – Краще йти по-англійськи...

Прощання з пасажиром було коротким. Він лежав на брезенті з заплющеними очима. Різниця між неспанням і сном втратила для нього своє значення. Шофер і Горич потиснули витягнуту вздовж тулуба руку і, сівши поряд із пасажиром навпочіпки, розкурили по «біломорині». Докуривши, повернулися в кабінку.

Мотор завівся. Сліпа машина повільно поповзла вперед.

2

На морській гладіні безвільно погойдувалася громіздка самохідна баржа. Звисав із невисокої радіощогли прапор військово-морських сил, що зів'яв од безвітря, а на палубі мовчки сиділи два матроси. Один був рудий, у веснянках і з бородою. Другий – одразу видно, що шанувальник статуту, – був гладко, до синяви, поголений, коротко, а подекуди й наголо самоострижений, до того ж сидів він так рівненько, немов йому дали команду «струнко!», дозволивши при цьому не вставати. Його обличчя, що не видавало навіть при розмові або суперечці ніяких настроїв і емоцій, так і просилося маленькою фотографією в будь-який офіційний документ, що надавав право або дозволяв дію.

– Харитонов! Після повернення я напишу на тебе рапорт! – абсолютно байдужим голосом, але бездоганною мовою говорив статутний матрос. – Ти не виконав за останні два місяці жодного мого наказу!

– Та ну... – втомлено зітхнув рудий. – Але ж немає нікого! Машина здохла смертю хоробрих. Якби я всі ці два дрейфові місяці голився до вранішньої перевірки, ми б...

– Що «ми б»? – байдуже перебив статутний.

Рудий махнув рукою й відвернувся. Перед очима другого з'явилася патлата потилиця.

– Молодший матрос Харитонов!

– Я, – не обертаючись, відгукнувся рудий.

– Наказую спустити прапор!

Рудий обернувся і здивовано заглянув у примружені від внутрішнього роздуму очі старшого матроса.

– По прапору нас може виявити ворожа авіація, – монотонно мовив статутний.

– І то правда, – Харитонов підвівся і потягнувся до радіощогли. – Два місяці нічого ворожого. І свого нічого. Має ж це скінчитися!

– Поменше міркуй, Харитонов. Прапор зняв?

– Так. І куди його тепер?

– Загорни у що-небудь і завжди май при собі!

– Послухай! – доброзичливо заговорив рудий. – Може, ти мені все-таки скажеш: що сталося? Ми з тобою вирости разом, разом працювали, разом пішли на флот, коли гади напали. Просилися на один корабель. Ну дістався нам цей личак, але ж уже п'ятий рік війна і п'ятий рік ми робимо свою справу. І п'ятий рік ти як дерев'яний ідол...

– Припиняй, Харитонов! – перебив його статутний. – Я – старший, я відповідаю за вантаж і за судно, а ти – моя команда, тому і мусиш виконувати всі мої команди. Зрозуміло?

Харитонов провів пальцями по своїй бороді.

«Нема того щоб лопатою вирости! – подумав він. – А так якась саперно-лопаткова! Можна подумати, що баржа перекинеться, якщо я не голитимусь!»

Над судном закричали чайки. Вони звикли літати за кораблями й ловити на льоту підкинутий корм. Але цей корабель не плив. Чайки кружляли над ним, опускаючись усе нижче й нижче. Одна сіла на радіощоглу.

– Харитонов! – покликав статутний і значущо вказав поглядом на галасливих птахів.

Харитонов зрозумів, зітхнув, підняв із палуби автомат і, не цілячись, із пояса випустив чергу в чайок. Чайки, перелякано закричавши, шугнули до безхмарного неба.

– Знову в жодну не влучив, – похмуро констатував старший матрос. – Скільки патронів залишилось?

– Три магазини, – відповів Харитонов.

– Не густо... Гарзд. Спустися в трюм і перевір вантаж.

Рудий в'яло звівся на ноги. Він подивився на сонце і, завмерши та примруживши очі, підставив його теплу своє веснянкувате бородате обличчя.

– Піди куди-небудь! – стомлено попросив старший матрос.

– Слухаюсь... – шепнув сам собі рудий і поплентався на бак.

Останнього разу вони бачили землю понад два місяці тому, коли, отримавши на борт черговий вантаж динаміту і бікфордів шнур, пізно вночі відвалили від притопленого причалу й узяли курс на вивчену за чотири роки напам'ять частину узбережжя, де свої хлопці у ворожому тилу займалися звичайною воєнно-диверсійною справою. Скільки всього вони перетягнули на своїй самохідній баржі до місця вивантаження – не злічити. Злічити можна було, на подив, лише нечисленні нальоти ворожої авіації, кілька побачених на горизонті невідомо чиїх крейсерів і кілька десятків штормів. Якраз останній із них і став причиною їхнього уже більш ніж двомісячного мотання по водах і хвилях: спочатку об якийсь підводний камінь зрізало гвинт, а пізніше машина й зовсім стала, хоча без гвинта вона й так мертва!

Харитонов усі чотири роки думав про одне й те саме: усе намагався пояснити собі, яким чином і через що Федько Грицак, Федько, з яким разом ріс, разом рибалив на рідному озері Лача, так змінився, як колись змінився дід Харитонova, дізнавшись, що Бог – це опіум, а зимова церква – набір добрячої цегли для кладки рибальських печей. Але про Бога та про церкву говорили з трибуни. А хто і з якої трибуни сказав Грицаку, що Харитонов, моторист єдиного на Лачі пароплава «Нікітін», відразу після мобілізації на війну оголошується, м'яко кажучи, недоумком?! Харитонов цього не чув. Чесно кажучи, він дуже сумнівався, що хтось міг узяти на себе сміливість заявити таке нехай навіть самому Федькові Грицаку. Харитонов узагалі любляв сумніватися. Любляв це він не від відсутності впевненості у правильному розумінні всього, що відбувається, а навпаки, через постійні спроби порівняти своє розуміння моменту з розумінням інших людей. П'ятий рік він був позбавлений можливості порівнювати різні розуміння, але тим сильніше в нім розвинулось уміння сумніватись і з власних сумнівів робити висновки. У дитинстві, вперше побачивши й узявши до рук газету, але ще не вміючи добре читати, він лизав язиком

незрозуміле слово, надруковане жирним чорним шрифтом, аби за його смаком зрозуміти значення. І хоча смак свинцевої друкарської фарби не приніс очікуваного відкриття, звичка все пізнавати власними силами залишилась у Харитонova на доросле і частково свідоме життя, що настало незабаром.

Він спустився в кубрик, розрахований на десятьох, і влігся на свою койку «верхнього ярусу». Десь іде війна, а в них уже третій місяць триває вимушений мир. Так розпорядилася механічна природа складних стосунків між каменем, залізом і морем. Вона могла б розпорядитись інакше – й тоді їхній шматок заліза, завантажений динамітом і бікфордovим шнуром, давно спочив би на кам'яному дні Японського моря.

Харитонов хотів заснути, але перед тим як заплющити очі, кожного разу намагався згадати яку-небудь дуже важливу думку, залишену на потім для додумування або домислювання. Від фізичної та розумової бездіяльності голова немов опухала, надлишок усіляких думок і їх шиплячий наддостаток часто робили сон неспокійним.

3

Позаду залишилися десятки кілометрів цілковитої темряви. Можливо, вони залишилися не тільки позаду, але й попереду. Машина їхала в темряві, повз темряву, в подальшу темряву. Шофер інтуїтивно покручував кермо, прислухаючись до дороги. Йому вже здавалося, що він бачить її, цю дорогу. Йому вже здавалось, але насправді він не бачив навіть Горича, що сидів поруч. Тільки чув його покашлювання, совання. Кабінний «світлячок» вони загасили, економлячи акумулятор, який спливав слабким струмом. Обоє дивилися тільки вперед, дивилися вперед і мовчали, тому що розмову в темряві можна порівняти лише з телефонною розмовою, коли співрозмовників двоє, а тих, що слухають, – невідома кількість.

Шофер облизав сухі губи і приплющив очі.

Він відчув себе самотнім утомленим подорожнім. Захотілося спати.

Горич знову закашляв.

Шофер напружився, проганяючи сон, і тут іще неусвідомлена тривога збадьорила його. Ще не розуміючи причини свого переляку, він увімкнув «світлячок». Прислухався. Почув скрип дерев'яних бортів кузова.

Ось що його здивувало і насторожило! Ніколи раніше він не чув цього скрипу. Не тому, що борти раніше не скрипіли. Просто шум мотора завжди заглушував інші шуми, але зараз мотор мовчав...

Шофер смикнув угору ручне гальмо.

– Ех, дороги, холод та туман... – замугикав уві сні Горич.

– Прокинься! – шофер шарпнув його за плече. – Приїхали.

Той протер очі.

– Тихо як!

– Так, – кивнув шофер. – Голосно вже не буде: бензин закінчився.

– Так що, далі не поїдемо?

– Ну чому?! Ми вже години дві їхали без мотора. Напевно, з гори котились. Отже, якщо нахил збережеться – так і далі поїдемо.

– З гори котилися?! – Горич замислився. – Тоді дай Боже, щоб цей нахил не кінчався...

Не змовляючись, вони вийшли з кабіни.

Шофер потупав черевиками по землі, дивуючись із її твердості й неподатливості.

– Їсти хочеться... – признався Горич.

– Сухарі в ящику з інструментом, – сказав шофер, забираючись у кузов.

– Ти пам'ятаєш, у якому кінці неба була Мала Ведмедиця?

Шофер цього не знав. Зірки він пам'ятав, бачив їх часто на небі в довоєнний час, але відколи все почалося, забув не лише про них, але й про всі природні світила.

– Кинь сірники! – крикнув він Горичу.

Коробка впала на брезент, під яким лежав контужений пасажир.

Загорівся сірник. Шофер зсунув брезент і освітив обличчя пасажира.

Вогник затремтів у руці над пожовклим обличчям.

– Помер, – сказав шофер, кинувши сірника за борт машини.

Горич промовчав, переминаючись з ноги на ногу. Потім вичавив із себе: «Земля дуже тверда».

– Дивно, – вів далі він. – А я ж і забув про те, що він із нами. Думав, що вдвох їдемо...

– І я забув, – признався шофер. – Я зараз увімкну світло.

Він клацнув тумблером прожектора й завмер. Під склом зародилась іскорка й почала розсіювати внутрішній морок. Шофер дивився на неї не моргаючи. Очі боліли, сльозились, але він не відводив погляду від світла, що повільно зароджувалось.

Хвилин через п'ятнадцять прожектор нагрівся і стовп світла неспішно почав підніматися вгору.

Темрява відступилась, у машини з'явилися контури. Горич побачив землю під ногами й сів навпочіпки. Погладив її долонею, підніс

долоню до очей, дмухнув... Потім поглянув на постать шофера, чітко підсвічену прожектором.

– Тихо як! – знову здивувався Горич.

– Давай зніmemo його! – прошепотів шофер.

Горич став на колесо, заліз у кузов. Відсунув із обличчя пасажира брезент і застиг, дивлячись у розкриті очі померлого.

– Він сам захотів їхати з тобою? – Горич обернувся до шофера.

– Так.

– А він же не вірив у це... Раніше не вірив.

– А потім повірив, – відповів шофер. – Було дуже темно. Треба було в щось повірити.

– Гаразд, – видихнув Горич, немов погодившись із якоюсь неприємною думкою.

Вони відкинули задній борт і опустили тіло на землю.

У машині була тільки одна лопата.

Суха земля чинила опір, немов уже ховала в собі щось.

Першим копав шофер. Горич поглибив могилу. Рука входила в неї по лікоть.

Пасажира уклали в землю долілиць.

– Так краще, – сказав шофер. – Якщо з'являться птахи – не зможуть виклювати йому очі.

Горич погодився.

Згори присипали пасажира землею, однак плечі виглядали.

– Як його звали? – запитав Горич.

Шофер знизав плечима і гірко посміхнувся.

– Я ж і твого імені не знаю.

Горич кивнув.

– Коли-небудь усе це скінчиться, навіть якщо ми даремно шукаємо... – сказав він, підвівся з колін і втупився у промінь прожектора.

– Тут нічого. Можеш вирубати.

Шофер заліз у кузов і клацнув тумблером.

Брязнули дверцята машини. Знята з ручного гальма, вона повільно покотилася вперед, відвозячи в невідомому напрямі затухаючий промінь.

Шофер, спершись ліктем на кермо, звикав до нового для себе звуку – скрипу дерев'яних бортів кузова.

Горич дрімав.

4

Яка ніч! Полірований штиль, спляча морська гладінь. Сплигнути б на неї, надівши на тільник чорний піджак із комірцем «під горло», сплигнути і піти, залишаючи за собою не сліди, а кола на воді, що розходяться і поступово затухають, як навколо поплавця, коли риба клює. Тільки треба не забути книгу – без неї я не зможу відшукати письменника, з яким говорити буде важко, він же розумний... А розумні частіше неговіркі. Треба умовити його ще одну книгу написати. Там у нього «Дирижаблі та їх воєнне застосування», а треба, щоб «Дирижаблі та їх мирне застосування». Всього лиш. Нічка-ніч, пройде геть із віч, аби тільки штормик не принесла. Озеро краще, ніж море. Там домівка близько. Адже дійсно ніч – найбезпечніший час! Ось зараз тут з'являється білий дирижабль... ні, не білий, білий одразу зіб'ють. З'являється чорний дирижабль, і навіть я його не помічаю, а він повільно, вимкнувши мотор і користуючись попутним вітром, пролітає над баржею в кудизавгодному напрямі... Добре б із ним і листа відправити... «Шановний товаришу письменник П. Іонов! Із цікавістю пізнавального характеру близько десятка разів перечитав вашу книгу і дуже хочу з вами не погодитися. Звичайно, воєнний час вимагає від дирижаблів тільки воєнного застосування, але ж ми живемо з розрахунку на мирне життя, і з цього розрахунку здається мені, що ви не зовсім праві. Я вам ні в чому б не докорив, якби цю книгу ви написали цього або минулого року. Але ж вона написана 1933-го! А яка тоді була війна? Тоді була колективізація! Тоді всі потребували іншої книги, яку ви не написали! А якщо ви її не написали, то й говорити, значить, немає про що. Але все-таки порівняйте: дирижабль прокрадається над нічним містом і кидає бомби в сплячі будинки або дирижабль над величезним полем розпорошує насіння пшениці. Чому ж ви написали тільки про бомби, про воєнну розвідку? Дуже вас прошу написати другу книгу. Ви ж

письменник, а значить, кожну вашу книгу втілюють у життя. Якщо таку книгу напишете – надішліть її мені додому після війни за адресою: Архангельська обл., місто Каргополь, пристань, пароплав «Нікітін», Харитонову. З повагою і побажанням». Ось життя воєнне: поспішати нікуди, горизонти чисті, рацію забрали ще перед першим рейсом, а радіощоглу залишили. Був на ній прапор, а тепер його немає, тепер я замість флагштока.

Харитонов на третю безсонну добу почав провалюватися в дрімоту. Старший матрос Грицак, не дай йому Боже здоров'я, не міг пробачити своєму ж землякові непокору та невиконання команд. У чомусь, звичайно, була Грицакова правда: де ви бачили матроса з рудою бородою або взагалі з бородою? Грицак його бачив перед собою щодня і так внутрішньо через це засмучувався, що переставав почуватися командиром. А для того, щоб відчути себе командиром знову, треба було покарати молодшого матроса. Ось Грицак і ганяв його по двадцять чотири години на добу, а щоб той без дозволу не відпочивав – сам Федір Грицак старався бути постійно поруч. Він сидів на кормі поряд із Харитоновим і дивився в уранішній горизонт. Федір теж раз у раз провалювався в дрімоту, і ось перед черговим провалом він помітив на горизонті чорну цятку. Грицак зібрався з силами, розплющив очі, дістав зі своєї польової сумки бінокль і приставив його до втомлених очей.

Цятка виявилася човном, повним гітлерівців.

– Харитонов! – через силу вигукнув Грицак. – Принеси з кубрика ящик гранат!

Рудобородий, хитаючись, зашкутильгав до кубрика. Приніс ящик і запитав:

– А навіщо?

– Ворожа атака. Причепи прапор до радіощогли! Стій! Відставити!.. Ні, чіпляй!

Харитонов терпляче дослухав до кінця і виконав наказ. Тепер і він уже бачив невелику шлюпку з десятком німецьких матросів, які ледве ворушили веслами в їхньому напрямку. На ворожу атаку це

було не схоже, тим паче, що, наблизившись до метрів трьохсот, вони щось закричали і замахали руками.

– Либонь, здаються! – самовдоволено мовив старший матрос.

Німці знову взялися за весла, а один із них підняв у руці автомат, до дула якого було прив'язано білу ганчірку.

– Раз, два, три... – рахував німців Грицак. – Вісім гадів і жодного офіцера...

– Вір капітулірен! – хрипко закричав один із німців.

– Це добре... – кивнув старший матрос.

Німці опустили весла на воду метрів за десять від борту баржі й напружено-вичікувально дивилися на двох радянських матросів, один із яких видався їм дуже дикого вигляду та вдачі, а другий, гладко поголений, який тримав автомат за ремінь, не викликав явного занепокоєння. Німці неголосно порадилися і почали на очах у Грицака й Харитонова кидати у воду свої автомати.

Грицак опустився навпочіпки біля гранатного ящика і, зіщулившись, спостерігав за ворогами, що напрошуються в полон.

– Треба їм щось крикнути... – Харитонов обернувся до командира.

– Не треба, – відрізав Грицак. – Їхня батьківщина нам скаже спасибі!

Він намацав у ящику гранату, натреновано зірвав чеку і метнув гранату просто в човен.

– Лягай! – крикнув він, падаючи на палубу.

Харитонов упав долілиць.

Вибух здійняв угору воду, дерево й людей. Поряд із головою Харитонova дзвякнув осколок, ударившись об залізну палубу. Харитонов розплющив очі й побачив, що це не осколок – перед ним лежав відірваний вибухом палець із золотою обручкою. Рудобородий зажмурився й тут же відчув у роті гіркий присмак – занудило. Постарався стриматись, але не зміг. Відповз до борту й перегнувся. Коли трохи відпустило, Харитонов підвівся й подивився на всі боки. По рожевуватій воді плавали уламки шлюпки. Грицак спокійно сидів на палубі та, позіхаючи, поглядав на свого підлеглого.

– Гаразд. Біс із тобою, йди спати! – мовив він.

– Навіщо ти?.. – загальмовано запитав Харитонов, не дивлячись на Грицака.

– Для справедливості. Якщо нам не можна здаватися в полон, то чому їм можна?! Потім, їх вісім, а нас – двоє... А якби вони дізналися, що гвинта немає і що нас тільки двоє, – нам би кінець. Ну подумай, що нам із ними робити у відкритому морі? Йди спати! Стій!

Грицак звівся на ноги, розігнув спину й уважним поглядом пройшовся по палубі.

– Ось що, – сказав він незвично м'яким голосом. – Зніми з радіощогли прапор і йди спати!

Цієї ночі в небі з'явився чорний дирижабль і повільно, вимкнувши мотор і користуючись попутним вітром, пролетів над сплячою баржею в кудизавгодному напрямі...

Штиль тривав і наступного дня. Харитонов спав у кубрику вже другу добу, але старшому матросові Грицаку не хотілося його будити. Він гуляв по палубі й навіть мугикав собі щось під ніс. Місця для прогулянки було, звичайно, замало, але зате він мав усі права вважатися тут хазяїном і капітаном.

Грицак зупинився біля борту, окинув хазяйським поглядом горизонти, потім подивився собі під ноги і, побачивши відірваний палець, скривив губи, змахнув правою ногою – і полетів людський осколок у воду, блиснувши на прощання обручкою.

– Ну, ось і я послужив справі перемоги! – постарався якомога самовпевненіше мовити старший матрос.

Прозвучало доволі переконливо. Грицак заспокоївся, провів долонею по щоках, перевіряючи, чи не пора голитися. Відразу ж кольнула неприємна думка, що протестувала проти рудої бороди Харитонова. Грицак прогнав її, цілком усвідомлюючи її правоту і власне безсилля. Він уявляв собі, в якому саме випадку руда борода Харитонова принесе йому прикрості. Статися це може тільки

несподівано, коли раптом впливе на їхню загублену баржу яке-небудь наше судно і перший його офіцер, піднявшись на палубу, вліпить йому, Грицаку, стягнення за відхилення від норм дисципліни і статуту. Добре було б побачити це судно заздалегідь, аби Харитонов устиг зголити свою «саперно-лопаткову», як він її сам називає. Немає нічого гіршого, ніж командувати земляками, особливо, якщо ти з ними разом виріс. До них просто не доходить, що ти їхній командир і в твоїх силах вирішувати їхні долі, нагороджувати їх і карати. Як тільки наші знайдуть баржу, треба буде звернутися з рапортом про заміну молодшого матроса. Нехай кого завгодно дають, хоч якута, який плавати не вміє, але головне – щоб він його вперше бачив.

5

Тієї ночі в небі з'явився чорний дирижабль. Вимкнувши мотори, він летів над морем у кудизавгодному напрямі. У гондолі дирижабля нікого не було, хоча посередині неї і стояв табурет, на підлозі валялося дрібне сміття, а в кутку стояла велика картонна коробка, що вміщувала більше тисячі пачок сигарет «Друг».

Ніч була напрочуд спокійною.

Наелектризована морська гладінь нагадувала суцільну злітну смугу.

Лише високо в небі, там, де перед грозою літають дирижаблі, віяв легкий вітерець. Нешкідливий і такий, що не несе з собою нічого, окрім потоків теплого повітря.

Природа відпочивала, і не вірилося, що її відпочинок триватиме довго, не вірилося, що люди не втомляться жити у мирі й тиші.

Але ж дійсно не було для них ніколи ні миру, ні тиші. Те, що може дозволити собі природа, – людство собі не дозволяє.

І тієї ночі лише відсутність людини створювала тишу і мир. І навіть творіння людини, що залишилося без свого Творця, виглядало природним продуктом природної еволюції птахів.

І не було нічого дивного в тому, що творіння людини само по собі, без свого Творця, змогло піднятися набагато вище за людину. І змогло прижитися в небі, немов птах або хмара.

Грицак, відкривши ленд-лізівську тушонку, якою був забитий увесь камбуз, колупнув пальцями свинячий м'якуш і підкинув чайкам, що кружляли над баржею. Дві каменем кинулися вниз за кормом, зіткнувшись, побилися між собою, а шматочок м'яса тим часом, попрощавшись із дурними птахами, пірнув годувати риб.

Грицак посміхнувся і кинув чайкам ще тушонки. Цього разу один птах, випередивши інших, склював м'ясо і, немов від ситості повільно змахуючи крилами, знову злетів вище, потім, розпроставши

широкі крила, почав відраховувати спіральні кола над баржею, що нікуди не пливла.

Старший матрос, задерши голову, жбурляв птахам, яких терпіти не міг, остогидлу за останні два з гаком місяці тушонку. Жбурляв, наче викидав, не думаючи ні про птахів, ні про що інше.

Несподівано він спохмурнів, пройшовся по палубі, взяв у руки автомат і розрядив магазин у птахів, що кружляли. Один безпорадно шубовснув у воду. А Грицак, задоволено простеживши за його падінням, поклав автомат на палубу і сів.

Від автоматної черги, що прогуркотіла, в кубрику прокинувся Харитонов. Повертівся на верхній койці й, повністю очумавшись, витягнув із-під подушки перечитану вже багато разів книгу П. Іонова і розкрив її посередині. Текст він знав майже напам'ять і був од нього не в захваті, про що не раз писав у своїх листах тут, на баржі. Листи П. Іонову лежали окремою купкою в його тумбочці. Якби їх надрукували, вийшла б книга, навіть товща іоновської, а головне, в ній було б більше корисного змісту. Так, принаймні, вважав сам Харитонов.

Повіяв холодний вітер. Грицак подивився на почорнілий горизонт і незадоволено скривив губи. Ще півгодини – і морська поверхня закипить, як вода в чайнику, і ще невідомо, чи витримає їхня баржа чергове буйство природи.

Чайки полетіли геть. Грицак підсунув до себе автомат, у думках жалкуючи про неможливість розстріляти з нього стихію, що остобісіла, з усіма її викрутасами.

Шторм тривав день, ніч і ще день і насамкінець уклінив баржу між двох масивних каменів, пошарпав її, – через що вона, посовавшись, сіла на прибережну міліну міцно і надовго, – потім затих. А незабаром і вода зійшла, оголивши понівечене днище, – на бажання місяця стався відплив.

Грицак полегшено зітхнув. Йому було чого радіти й за що дякувати цьому штормові. Іншим часом він би прокляв стихію та всі вітри, але

тепер перед ним був берег: пісок, скелі та ледь помітна в імлі зелень дерев. Перед ним лежала не просто земля – перед ним, побите дощами та грозами, обвітрене зюйдями та нордами, було його життя, його продовження. А що може бути важливішим для людини, яка стримано і потай чекала своєї загибелі?!

Усе. Морські муки позаду. Кому судилося знайти смерть у безодні, той не обминув своєї долі, як не обминули її німецькі матроси.

Харитонов, знесилений від шторму, з синявою під очима, підвівся на ліктях із койки, не вірячи в реальність затишшя, і знову повалився на спину. Хитавиця його випотрошила на тиждень уперед, у вухах усе ще тривав скрегіт заліза, гуркіт ящиків із динамітом, що повзають по трюму, рокотання хвиль, які з упертістю б'ються в борти.

Грицак спустився в кубрик, знайшов очима Харитонova, неприязно стиснув губи.

– Причалили! – сказав він і вийшов.

Харитонов повернув голову вслід старшому матросові, скинув ноги на підлогу і, стараючись устояти, наче шторм усе ще тривав, схопився за верхню койку. Постоявши так хвилину чи дві, він опустив руки і невпевненими кроками попрямував до виходу з кубрика.

– Можеш відлежуватися! – неголосно і не по-командирськи сказав Грицак, закинув автомат за плече і сплигнув на пісок. – Я на розвідку!

Харитонов мотнув головою і залишився стояти на палубі, проводжаючи втомленим поглядом свого командира.

Командир бадьоро видерся на скелястий берег і зник з очей.

Швидко опустився вечір. Шипіли невисокі хвилі, набігаючи на берег.

Харитонов, очумавшись, дістав ножиці, бритву та дзеркало і заходився неспішно позбуватися своєї розкішної рудої бороди.

І навіщо тільки Грицак так нервувався?! Ніби Харитонов якийсь несвідомий бунтар! Наче він не розуміє, коли і що можна, а коли не можна! Ось зараз дійсно треба набути оглядового вигляду –

повернеться Грицак із яким-небудь піхотинцем при зірках на погонах, і тоді за цю бороду без зусиль можна і в штрафбат загромити. Але коли Грицак повернеться – Харитонов уже перетвориться на поголеного до синяви зразкового матроса. Дивно, що командир пішов якимось не по-військовому, завдання не поставив. Знає, напевно, що Харитонов не дурень і зметикує, що позаяк він залишився сам на баржі з таким вантажем – значить треба стояти на вахті, поки не повернеться Грицак. А стояти на вахті – означає дивитися на всі боки, а думати про своє, згадувати про будинок, про озеро, з якого витікає річка Онега, про мирний час, який обов'язково настане, і тоді він, матрос Харитонов, зможе нарешті зайнятися улюбленою справою, якою він іще не займався. Він знайде людей, для яких найголовніше в житті – дирижаблі, він знайде їх і залишиться з ними. Працюватиме за шматок хліба і кухоль молока на день. І ще він відправить усі написані листи П. Іонову, і зустрінеться з ним, і умовить його написати іншу книгу, книгу про мирні дирижаблі...

Вечірня вахта під безупинне шипіння хвилі перетворилася на нічну. Чорна поверхня води гойдала віддзеркалення далеких зірок, а жовтий місяць, наче вирізаний із вологодського масла, то з цікавістю видивлявся в нічне дзеркало океану, то ховався за недозрілі грозові хмари.

«Та хіба можна вважати мене недисциплінованим?! – думав Харитонов, вишукуючи в небі місяць, що сховався. – Хіба я не виконав хоч один путній наказ? Для великої справи перемоги все, що від мене залежить, – я роблю! Але нехай мені хто-небудь із генералів пояснить: як щоденне гоління може наблизити загибель ворогів? Наказав Грицак спати на верхній койці, хоча в кубрику повно нижніх, – я сплю і навіть розумію, чому Грицак спить унизу, а я вгорі теліпаюся. Тому, що він – командир, і я мушу всіляко відчувати свою підлеглість...»

На третю добу беззмінної ваhti Харитонов засумнівався у своїй стійкості і вирішив хоча б годинку подрімати. Стомлено забрався на

свою верхню койку – ніби вже у кров увійшов наказ Грицака, адже куди зручніше спати вниз, – ліг на спину і склепив повіки.

Сон навалився як величезної сили шквал, прикувавши його до койки і позбавивши сил. Він тільки відчув, як швидко обм'якає його тіло, як самі собою віднімаються руки й ноги. Це був полон, із якого одним зусиллям волі не вирватися. Тіло вийшло з підлеглості.

Приплив лоскотав днище баржі, що глибоко засіла в піску, а зазвичай галасливі чайки мовчки кружляли, байдуже косячи оченятами на щойно зачатий природою рожевий світанок.

Сон почав повертати Харитонову сили, і Харитонов знову відчув себе, відчув свою самотійність і цілісність, і тіло слухалося його, і біг він кудись уві сні своєму, а потім, добігши до вершини гори, озирнувся і радісно ошкірився, зупинивши свій погляд на чорному дирижаблі, що завис над лісом. Разом із радістю від побаченого виникло бажання перефарбувати свою мрію з чорного кольору, що рятував уявний дирижабль від нічного зенітного вогню, в який-небудь яскравий і радісний колір, але для цього потрібна фарба, і дирижабль мусить бути поруч. Утім, дирижабль нічого не мусить, і хіба можна перефарбовувати мрію, ніби це огорожа чи хвіртка?! Ні, нехай поки що буде темним, а коли зробиться дуже сонячно – він сам зблякне, посвітлішає і ніяке перефарбовування не знадобиться.

Харитонов приліг на галявині, подивившись іще раз на свою мрію, і вирішив подрімати, але тут якась невідома сила теплою рукою стиснула йому горло й почала давити. Від переляку Харитонova охопив страх – тіло заніміло, чийсь пальці все глибше вдавлювалися в шию. Харитонов зрозумів, що все зараз припиниться і настане кінець його убогому справжньому життю, а вслід закінчиться й багате, але вигадане. Серце вповільнило ритм, легені скупилися. Він величезним зусиллям підвів важкі багатотонні повіки, але кошмар тривав і тіло не слухалося.

– Невже це не сон? – Харитонов, скосивши погляд ліворуч, розрізнув у темряві стіну кубрика. Хотів повернути голову, хотів підвести руку або поворушити пальцями, хотів посадити дирижабль

на березі озера Лача... Самі нездійсненні бажання. Так підкочується повільна смерть, очікувана смерть, яка набагато страшніша за будь-яку несподівану.

Харитонов іще раз спробував напружити руку і хоч якось оживити її. Здалося, що виник деякий слабкий зв'язок між його бажанням і дією руки. Рука, мовби зробивши ласку, ворухнулась, і тепер Харитонов відчув її, точніше, він відчув схоплений судомою ліктьовий суглоб, відчув німоту в пальцях і навіть зміг підвести скорчену руку. Тепер треба швидше звільнити горло – інакше він задихнеться і всяка боротьба за життя втратить сенс. Він підніс неслухняну руку до шиї й відчув чуже тепло. Харитонов різко зіштовхнув із шиї невидиму ворожу руку. Пролунав писк, і вниз полетів щур, який пригрівся на шиї у Харитонova. Гепнувся об дерев'яний настил підлоги і тут же барабанним дробом перебіг у далекий куток кубрика, де і причаївся.

Очманілий Харитонов знову склепив повіки. Сили мало-помалу почали повертатися до нього вже не уві сні, а в реальності.

Вирівнялося дихання, і легені з жадібністю розпирали груди, насолоджуючись новознайденою свободою вдиху та видиху.

Харитонов підвівся. Із вказівного пальця злетіла крапля крові, й він побачив глибоку подряпину – слід щурячого кігтя. У думці не вкладалося, звідки взявся цей щур і як він дістався підвішеної до стелі койки.

Вийшов на палубу – сонце в zenіті, полудень. Дивно, здається, щойно була ніч... У цей час із Лачі до Каргополя повертаються рибалки. Але що з Грицаком? Чому його досі немає? Пропав? Загинув? Чи відразу заарештували і провадять дізнання?! А якщо він узагалі не повернеться? Що тоді? Сидіти на баржі, поки НЗ не закінчиться, а потім висадити себе в повітря за допомогою свого ж вантажу? Вже, щоправда, не лише себе, але і ще одну живу істоту.

Думки Харитонova не могли надовго відходити від страшного сну, що перейшов у реальність. Харитонов не вірив у багатозначні випадковості. Щось цей щур означав, може, те, що Грицак не

повернеться?! Цілком може бути – він відчув нинішню та прийдешню самотність Харитонова і прийшов до нього показати, що він не самотній. Прийшов до нього як Боже знамення, переконуючи жити й боротися за життя, думати про ясне та тлумачити незрозуміле.

Грицак не повернеться. У цьому Харитонов уже був упевнений.

Дивно, що щур ніколи раніше не показувався на очі й не заявляв про свою присутність.

І все-таки Грицак не повернеться. Чекати його, охороняючи баржу, не має сенсу, але кинути динаміт і піти на пошуки життя, до якого можна приєднати своє життя, так просто не можна.

Треба пояснити собі необхідність відходу або придумати щось, якусь дію, що зніме з нього, Харитонова, тягар обов'язку, але не надасть нікому права називати його зрадником і дезертиром. Тепер уже стає зрозумілішим, чого він хоче: він хоче піти звідси так, щоб одночасно не покидати вибухонебезпечний вантаж, якого напевно потребують нічні бійці партизанських загонів і диверсійних груп. Так, він обов'язково піде, але має залишитися взаємозв'язок між ним і баржею.

Харитонов поліз у трюм і взявся за справу. Він з'єднав у одну нитку декілька величезних клубків бікфордого шнура, хвостик його прикрутив до брикета динаміту, здатного розбудити від мирного сну тисячі своїх побратимів по трюму, другий кінець витягнув на палубу, а потім і на берег. Смикнув шнур на себе – він легко підкорявся.

Порядок. Тепер він збере речовий мішок і, за відсутністю валізи, посидить на цьому речовому мішку на дорозі. Потім – у путь...

Харитонов затиснув кінець шнура в кулаці й, нахилившись уперед для рівноваги – речовий мішок із ленд-лізівською тушонкою і галетами важив немало, – подерся на невисокий скелястий берег. За берегом здіймався до неба пагорб, майже позбавлений рослинності. Діставшись до його вершини, Харитонов зупинився й відсапався.

План подальших дій був надзвичайно простий. Хоч яким би довгим був шлях – урешті-решт він вийде до людей. Якщо вийде до своїх – передасть їм шнур, і вони без зусиль знайдуть баржу. Ну а якщо нарветься на ворогів – треба буде встигнути непомітно підпалити шнур і відбігти в інший бік, і тоді його душа, що здійметься над цією війною, побачить на березі Японського моря великої сили вибух...

Спускаючись по іншій стороні пагорба, Харитонов побачив попереду величні сопки, вкриті лісом. Перед ним лежала тайга, хазяйка цих місць, некерована воля якої вирішувала долі людей і звірів, що потрапили в її володіння, іноді переплітаючи ці долі, роблячи їх взаємозалежними. Здається, це Грицак розповідав, як недалеко від берега партизани знайшли два скелети, що обнялися: вовчий і людський.

Не пройшовши й половини шляху до вершини першої сопки, Харитонов зробив привал. Аби звільнити руку, він потрійним вузлом прив'язав шнур до лямки речового мішка. Шнур тягнувся легко і невідчутно.

Сівши під кедром, Харитонов перевів дух, оглядівся на всі боки. Згори доносився шепіт вітру, що розчісував крони, а внизу стояв штиль. Земля була покрита коричневою минулорічною хвоєю і хворобливо-салатового кольору травинками, що означали, як це не дивно, закінчення весни.

Посидів і досить. Треба йти, тягнути шнур далі. На вершині сопки він обов'язково кого-небудь зустріне. Або своїх, або ворогів. П'ятдесят на п'ятдесят. Під час війни будь-яка сопка, будь-який, нехай навіть ледве примітний пагорб називається висотою, а висота незахопленою не буває. Хоча перший прибережний пагорб і виявився незахопленим...

6

У густий пиріг темряви від низу до верху повільно встромився промінь прожектора. Встромився і застряг, так і не пробивши цей пиріг наскрізь, так і не діставшись світла.

Біля машини на голій сухій землі сиділи шофер і Горич.

Дивилися на промінь.

Мовчали.

– Ти пам'ятаєш, як у місті горів театр? – несподівано запитав Горич.

– Ну, – напарник кивнув.

– Це було вночі, й вогонь освітлював усю центральну площу.

– Я не бачив, – мовив шофер. – У відрядження від'їжджав. Налагоджував виробництво дерев'яних іграшок.

Горич посміхнувся.

– А чого це ти іграшками займався?

– Доручили. В області вирубували ліси, а дерево нікуди було дівати. Ось і вирішили тоді пустити деревину на іграшки...

– Театр теж був дерев'яним... – Горич заплющив очі. – Не можу довго дивитися на світло... – поскаржився він.

– Давай вимкнемо! – запропонував шофер.

– Почекай, я відійду на хвилинку.

Горич звівся на ноги і попрямував у темряву.

Час проходив без зміни дня та ночі, без вітрів. Тиша була у владі двох людей. Тільки вони могли її зберігати або порушувати.

Але самі люди були у владі темряви, і, хоч вони могли запалювати прожектор, – од його променя віяло холодом. Коли він горів – темрява підступала впритул. Люди самі собі здавалися настільки уразливими, що хотілося залишити цей прожектор, залишити машину і тікати.

Вони не зізнавались один одному у своїх страхах. Можливо, вони навіть не зізнавались самі собі. І тільки одне бажання дозволяло їм

забувати про страх, про свою постійну уразливість – бажання вмикати прожектор і дивитись, як його промінь іде вгору. Промінь був останньою надією на те, що врешті-решт вони повернуться до нормального життя, до вітрів, до трав, до сходів і заходів сонця. Поки світив промінь – жила надія.

Горич відходив усе далі й далі. Нарешті зупинився й повернувся лицем до променя. Звідси цей промінь був невимовно красивим. Розкішний яскраво-жовтий стовп світла. І навіть темрява поряд із ним здавалася синюватою. А машини не було видно. Тільки промінь, мов колона, яка підпирає небо. Шкода, що неба не було. Адже небо – це хмари або зірки. А тут неба не було.

– Гей! – щосили крикнув Горич і здивувався, як тихо прозвучав його голос. – Гей! Іди сюди!

«Може, це тому, що я вже давно не кричав?! – подумав він. – Так довго говорив пошепки...»

Побачивши перед променем силует шофера, що йде в його бік, Горич заспокоївся.

Якщо йде, значить, почув. А відстань же чимала!

Горич примружив очі.

Знову в пам'яті виник театр, який горів. Місячна ніч. Він проводжав Ірину, цілий вечір вони гуляли містом. Були в парку, каталися на човні, а потім довго сиділи на лавці. Театр було побудовано дуже давно, але в той час він не працював. Старих артистів уже не було: хто сам помер, хто зник, а нові ще не вирости. Але тоді писали, що театр ось-ось відкриється. Буде прем'єра. В антракті – буфет. Вони з Іриною збиралися ходити до театру щотижня. Збиралися ходити й дивитися на справжнє життя. Говорили, що в театрі йтимуть лише п'єси Горького.

Але незадовго до обіцяного відкриття він згорів. Горів дуже довго. Так довго, що сотні жителів устигли прокинутися, встати і вийти на площу, де до ранку і стояли, доти, поки від театру залишилася чорна купа обгорілих балок і дощок. Тільки після цього городяни почали розходитися. У багатьох в очах блищали сльози. Ірина теж плакала і

постійно запитувала: «Чому вони не гасили його?» Горич не знав чому і тому мовчав. Усі бачили, що його не гасили, й усі мовчали, хоча напевно кожне задавалося цим питанням. Але, напевно, не гасили тому, що не могли. Горич був упевнений, що мають бути якісь дуже серйозні причини не гасити театр. Інакше його відразу б загасили, тим паче, що пожежна команда стояла за рогом. А якщо не гасили – значить, не можна було.

Горич відчув, що очі сльозяться.

Вони й тоді сльозилися. Все-таки пожежа тривала декілька годин і весь цей час вони дивилися на вогонь.

– Гей, шофере! – знову гукнув він.

– Тут я! – відповів знайомий голос із темряви.

– Ти звідси прожектор бачив?

– Так. Красиво...

– А знаєш, що я думаю, – Горич на секунду примружився. – Адже доки промінь горить – він стає як би центром, і, хоч куди б ми відійшли, ми завжди можемо до нього повернутися...

– А куди нам відходити? – запитав шофер. – Навіщо відходити, якщо навкруги гола земля й темно? І нахил постійний...

– А по-моєму, тут немає нахилу! – заперечив Горич.

– Можливо, і немає, – сухо погодився шофер. – Але машина ж сама котиться, поки ручне гальмо не піднімеш.

– Ну що ж, – зітхнув Горич. – Тоді ходімо, покотимося далі...

І вони пішли у бік єдиного орієнтира. Чим ближче вони підходили до променя прожектора, тим менш привабливим був у того вигляд. Втрачалось відчуття казковості, що виникло у Горича, коли він дивився на цей промінь із відстані. Втрачались усі відчуття, і реальністю залишалися тільки темрява та їхня машина, що до недавнього часу вважалась екіпажем прожекторних військ.

Дні змінювалися ночами, ліси – степами, і над усім цим летів чорний дирижабль, залишаючи позаду себе і внизу землю, час, події, нездатні досягти його висоти. Вітер захоплював його за собою. Між

ним і землею кружляли птахи, а між ним і небом нічого не було. Усе було постійним, більш постійним, ніж повітря або зірки, адже навіть теплий газ у надрах дирижабля не остигав.

А внизу, далеко внизу і позаду, там, де час спливав дуже повільно, на силу перебираючись через пагорби та яри, вперто тягнув бікфордів шнур молодший матрос Харитонов, здираючись на чергову сопку. Позаду залишилися вже чотири не захоплені ніким висоти, і це насторожувало. Здавалося, війна пересунулася кудись далеко, залишивши тут тил. Безлюдний тил невідомо якої армії.

Весна, мабуть, уже впритул присунулася до літа. Хоча і нечасто замислювався Харитонов про календар, а все-таки жалкував, що загубив лік дням і датам. Місяць він приблизно знав – або травень, або червень. Але як бути далі, якщо він не зустріне в дорозі ніякого організованого життя? Адже у нього влітку свято – 27 липня. День народження.

Біля надломленої молодшої модрини Харитонов зупинився і прислухався до тиші. Все навкруги немов завмерло, затамувало подих – та й сам Харитонов теж затамував подих, аби почути який-небудь інший звук, окрім власного. Але не почув. І не те щоб йому тужливо стало – просто захотілося шуму, і він із силою потягнув стовбур модрини на себе. Дерево заскрипіло, і надломлена верхня частина впала на землю. Харитонов нахилився, підняв шматок стовбура і, обламавши дрібні гілки, спорядив собі посох. Із палицею йти похватніше, хоч і ноги не болять, і все ж хоч якась зброя.

Зробивши кілька кроків уперед, Харитонов знову зупинився.

Перед ним росла ціла сімейка білих грибів. Молодший матрос опустився навпочіпки і, акуратно зрізавши їх, поклав до речового мішка.

І тут почув за спиною шерех. Повільно і стараючись бути безшумним, озирнувся й зустрівся поглядом із настороженими очима-гудзичками щура. Він мовби тягнувся до Харитонova носом, тремтячий кінчик якого рознюхував людину. Молодший матрос подивувався сміливості чи дурості звірятка, що сиділо за півметра

від нього. Після дороги по цих безживних пагорбах зустріч із будь-якою живою істотою була майже святом.

Проте через мить Харитонов відчув роздратування – згадалася страхітлива ніч і щур, що пригрівся у нього на шиї. Може, це він і є? Звідки тут може бути щур?

Звірятко, учувши небезпеку, відбігло метрів на два і вже з безпечнішої відстані стежило за людиною. Харитонов підвівся й замахнувся на щура палицею. Зашаруділо сухе листя, і звірятко зникло; знову запанувала тиша.

Харитонов ішов і думав про те, як треба було поводитися з цим щуром: ударити його палицею чи ні. У себе вдома, на Лачі, він би не роздумуючи влупив по гризунові – там од цих щурів шкоди не перелічити, а тут він – звичайний лісовий звір. Людей же немає, так, напевно, і шкоди від нього теж немає.

Піднявшись на сопку, Харитонов обвів поглядом однакові околиці й несподівано зрадів, побачивши над сусідньою сопкою стовпчик диму, що йшов прямісінько в безвітряне небо. Ось вона – захоплена висота! Залишилося дійти й дізнатися, хто там хазяїн. А далі видно буде.

Радість додала сил Харитонову, і він, не зупиняючись для передиху, поспішив у бік диму, у бік чийогось організованого життя, розбитого на точно відміряні двадцятичотиригодинні відрізки часу.

Другий схил сопки був лисуватий. Харитонов ішов швидко, проте до потрібної йому сопки було ще кілометрів три, а сонце вже схилялося над західною стороною. Близький вечір квапив Харитонova.

Коли стемніло, Харитонов був уже близький до мети. Він ішов на вогнище. Подряпини від гілок на обличчі ятрились. Ще декілька десятків метрів – і він зустріне людей, і ця зустріч може виявитися метою його тайгових блукань. В усякому разі, він саме з цією метою і йшов. Зустріти, доповісти про вантаж і перейти в чиєсь подальше розпорядження. Адже баржу вже з каменів не знімеш, а війна йде, і десь не вистачає бійців. Можливо, навіть тут.

– Сій! Хто йде?! – пролунав із темряви вигук постового.

Харитонов зупинився і зітхнув із полегшенням: «Наші!»

– Молодший матрос Харитонов! – чітко доповів він.

– Пароль!

– Не знаю...

– Руки вгору і вперед! – голос прозвучав уже з-за спини.

Харитонов вийшов на галявину, в центрі якої горіло вогнище. Біля вогнища сидів літній офіцер. Зупинилися перед ним.

– Товаришу генерал, затримано порушника!

– Та який я порушник! – перебив солдата Харитонов. – Я ж до вас сам ішов!

– Здати зброю! – наказав генерал.

– Немає у мене зброї...

Солдат обмацав Харитонova, потім зняв із його плечей речовий мішок.

– Тут за ним якась мотузка тягнеться! – сказав він задумливо.

– Пройти вздовж неї та з'ясувати призначення!

– Товаришу генерал! – знову заговорив Харитонов. – Дозвольте пояснити!

– Пояснюй! – великодушно дозволив генерал.

– Це не мотузка, це бікфордів шнур. Він приєднаний до вантажу динаміту на баржі, яка на мілині біля морського берега.

– А де тут морський берег?! – здивувався генерал.

– Тижнів два шляху, – сказав Харитонов.

– Цікаво! – генерал підвівся і впритул підійшов до молодшого матроса.

– Ми тебе ось що, заарештуємо поки... А пізніше вирішимо, що з тобою робити.

– Товаришу генерал! – жалібно звернувся Харитонов. – Та за що?

– Моє прізвище – генерал Ликов! Так і говори, не соромлячись: «Товаришу генерал Ликов!» А заарештовуємо тебе за те, що ти на дезертира схожий! Та і казки мені твої про шнур не подобаються!

Може, там по цьому шнуру хтось уже йде до нас?! Ізводьєв! Розбуди Анікіна, і нехай він пройде до кінця шнура.

– Слухаюсь! – відрубав солдат, який затримав Харитонова.

– А цього зачини у другій землянці! – вів далі генерал. – І стережи! Втече – розстріляю, а якщо вдвох утечете – двох розстріляю!

Ізводьєв підійшов до Харитонова і штовхнув у плече.

– Ходімо!

На іншому кінці галявини зайшли в низеньку сиру землянку.

– Ось тут житимеш! – повідомив Ізводьєв.

– Послухай, а де фронт? – запитав Харитонов.

– Не знаю.

– А ви що тут робите?

– Ми тут уже років вісім. Виходимо з оточення.

– Так тут начебто ж нікого! – здивувався заарештований. – Хто ж вас оточує?

– Генерал каже, що навкруги вороже оточення, – повторив Ізводьєв.

Харитонов замовк.

Солдат залишив заарештованого, вийшов і зачинив на засув двері. У цілковитій темряві Харитонов намацав дерев'яні нари. Влігся. І замислився, намагаючись розібратися, куди ж це він потрапив.

Зосередитися в цій сирій темряві було важко. Єдине, що зрозумів Харитонов, було те, що він опинився як би в подвійному полоні – і у своїх і у ворогів, оскільки його полон був у ворожому оточенні, про що він зрозумів із слів генерала Ликова.

Тікати нікуди, та й не має сенсу. Ну втече, а потім що – знову людей шукати?! Ні, треба чекати, нехай вони дізнаються, розбираються, а він може поки що й відпочити.

Незабаром він заснув, але сон його не був довгим. Вночі двері відчинились, і той же Ізводьєв розштовхав його.

– Ти чого? – незадоволено забурчав Харитонов.

– До генерала на допит, – ледве чутно мовив солдат.

Вибрались із землянки й підійшли до вогнища, біля якого на колоді в тій самій задумливій позі сидів генерал у накинутій на плечі солдатській шинелі.

– Товаришу генерал, заарештованого доставлено! – доповів солдат.

– Удар його! – неголосно наказав генерал.

– Ти вже вибач! – прошепотів Ізводьєв і стукнув Харитонova кулаком у вухо.

У голові заарештованого задзвеніло.

– Тепер слухай! – генерал прокашлявся. – Ти знаєш, що ми з часів революції перебуваємо у ворожому оточенні?!

– Авжеж... – кивнув Харитонов, вирішивши відповідати позитивно.

– Знає! Чуєш, Ізводьєв, дурна макітро, навіть він знає! Так от, ти прийшов до нас з боку ворожого оточення. Мене цікавить, кого ти з цього оточення зустрічав і що про нього знаєш?

– Ні... – загнучся Харитонов, – не знаю, не зустрічав...

– Покидьок. Покидьок і дезертир! – з прикрістю мовив генерал. – Якщо Анікін через два дні не повернеться, ми тебе розстріляємо.

– Товаришу генерал Ликов! – стрепенувся Харитонов. – Та тільки до баржі не менше двох тижнів іти! Як же він повернеться через два дні?!

– У нього наказ. Не повернеться – розстріляємо тебе, а потім його, якщо повернеться із запізненням.

Харитонов похнюпився і сумно роздумував про долю, яку ні провістити, ні передбачити неможливо. Безглуздо все якось виходило.

Генерал підсунув колоду ближче до вогню і всівся так, що полум'я освітлювало його побите віспою вусате обличчя.

Ізводьєв підійшов до генерала, нахилився і щось прошепотів.

– Ні, – захитав головою генерал. – Не можу я спати! Ось вийдемо з оточення – відіплюся, а поки що ні. Уві сні й убити можуть. А за турботу про генерала оголошую подяку!

– Служу Радянському Союзу! – проторохтів солдат.

– Ти ось що, удар його ще разок і відведи назад, сам приляж, поспи годинку! – Генерал повернув голову, подивився, як Ізводьєв ще раз ударив заарештованого кулаком у вуха, і провів їх поглядом.

Щоб відволіктися від дзвону в голові, Харитонов намагався порахувати кроки до землянки. Рахував він уголос, але негучно.

– Чого бубониш? – байдуже запитав солдат. – Ти вибач, наказ генерала – наказ батьківщини.

– А мені здається, що він – божевільний! – Харитонов обернувся, намагаючись роздивитись обличчя Ізводьєва.

– Іди, йди! Генерали божевільними не бувають! Він уже дванадцять років не спить.

Зайшовши в землянку, Харитонов одразу влігся на нари. Клацнув засув, і залишився заарештований наодинці з темрявою. Боліло вуха, все ще дзвеніло в голові й абсолютно не хотілося спати.

Уранці за ним знову прийшов Ізводьєв. Поцікавився самопочуттям, поскаржився на живіт. Обличчя в нього було бліде, як у небіжчика, під очима синюваті кола.

– Я вже давно не жилець, – сумно мовив він. – Тут узимку знаєш як морозно! У мене вже й ноги сині який рік. Щодня болять! Гаразд, пішли до генерала. У нього сьогодні настроїй хороший.

У генерала дійсно був гарний настроїй. Він ходив навколо вогнища, про щось упівголоса розмірковуючи. Побачивши Ізводьєва й заарештованого, різко зупинився, почекав, поки ті підійдуть.

– Ну як, виспався? – звернувся він до Харитонova.

– Ні, – похмуро відповів заарештований.

Генерал насупився, перевів погляд на солдата, потім знову на арештанта.

– Карту дороги до моря намалювати можеш? – запитав він.

– Ні, – захитав головою Харитонов. – Це якщо по шнуру йти, то можна вийти, а так я навіть не знаю, в якій стороні воно звідси.

– По шнуру... – повторив генерал. – Треба тебе розстріляти все-таки. Карту намалювати не можеш, ворожого оточення не бачив. Народився де?

– В Архангельській області.

– Ти ба, – генерал облизав сухі губи. – Діти є?

– Нема.

– Це добре. Значить, сиріт не додасться. Цигарки є?

– Не палю. – Харитонову набридло відповідати на ці короткі, ніби ненавмисно поставлені питання, він дивився на землю і думав про дирижаблі.

– Не палиш... – повторив генерал. – А я ось уже дванадцять років не сплю... І за цей час таких двох покидьків, як цей, – генерал ткнув пальцем в Ізводьєва, – розстріляв за сон на посту... А ти – «не палю», «карти не малюю», «дітей не маю», тьху!

На землі перед Харитоновим зупинилися брудні, багато років не чищені чоботи.

Харитонов підвів очі й зустрівся поглядом із генералом, який розглядав його впритул.

– І зуби я вже дванадцять років не чищу. Порошку немає. А вони тим часом гниють, ось подивися! – І генерал дихнув у лице Харитонову такою затхлістю, що заарештований примружився, немов запах був неприємний і очам.

– Бачиш, до чого нас вороги довели! А ми не здаємось! І не здамося, напевно... Ти який час доби більше любиш?

– Ніч, – відповів Харитонов. – Найбільш мирний час.

– Ти ба! Мирний час!.. – гмикнув генерал. – Це я запитую, коли тебе краще розстрілювати – вранці, вдень чи ввечері. Вночі не будемо. Патронів мало, та і схибити легко.

Харитонов мовчав.

Генерал дивився на нього пильно з відстані простягнутої руки.

Ізводьєв сидів на генеральській колоді в генеральській позі.

Дивився на вогнище і чухав рукою коліно. Потім скинув чобіт, розмотав онучу і посунув мало не у вогонь дійсно синювату праву ногу.

– Ізводьєв! – крикнув, не обертаючись, генерал.

Солдат підстрибнув і застиг, стоячи згідно з командою «струнко».

– Відведи заарештованого! – наказав генерал.

Ізводьєв швидко просунув ногу в чобіт і, залишивши біля багаття онучу, поспішив до Харитонова.

Заарештований побрів до землянки, що стала для нього першою в житті в'язницею.

Солдат зайшов усередину разом із ним. Разом сіли на нари.

– Намалював би йому яку-небудь карту! – доброзичливо мовив Ізводьєв. – Хіба важко?

– Та не вмію я... – Харитонов знизав плечима. – Я і дороги назад без шнура не знайду.

– Давай я за тебе намалюю... – запропонував солдат, якимось дивно заглянувши в очі заарештованому. – Просто намалюю що-небудь схоже на карту. Ніхто ж не перевірить...

– А тобі це навіщо?

– Дурень ти! Побачиш, завтра він накаже тебе розстріляти, а виконувати наказ, окрім мене, нікому... Я ж іще нікого у своєму житті не вбив!

– Що, і жодного німця? – щиро здивувався заарештований.

– Я їх і у вічі жодного разу не бачив, – признався Ізводьєв. – Тільки ти генералові про це не кажи... Ми з Анікіним йому разів десять доповідали про поміченого ворога...

– Навіщо?

– Щоб ворогів боявся... Адже якщо він не боїтиметься, то почне нас підозрювати в чому-небудь і, того й гляди, розстріляє. Він знаєш який підозріливий!

Дивна, далеко не в усьому зрозуміла Харитонову розмова тривала ще довго, а коли закінчилась, Ізводьєв підвівся, ввічливо попрощався із заарештованим і, повідомивши насамкінець, що йому на сьогодні ще наказано зібрати гриби на вечерю, вийшов із землянки, не забувши засунути за собою двері. Після згадки про гриби Харитонов відчув себе голодним, заглянув під нари, але, як і припускав, нічого там не виявив. Згадав про речовий мішок, у якому

ще зберігалися дві банки тушонки та сімейка білих грибів, зрізаних у день його зустрічі зі «своїми», інакше кажучи, в день його арешту.

У порівнянні з порядками на цій висоті, все морське життя здалося Харитонову легким і безхмарним, а сам його командир, старший матрос Грицак, мав вигляд просто ангела. Та що вся ця війна, чим вона була для Харитонova? Він не був ні в окопах, ні в боях – підручний бійців, постачальник партизан. Смерть побачив тільки завдяки Грицаку, та й то – смерть ворожу, якусь жалюгідну і жорстоку. А тут, на цій висоті, тривала вже інша війна. Війна з якимось невидимим ворогом, що сховався за деревами, за пагорбами, за тонкими стеблинками трави. Здавалося, що ворог прозорий, безликий, іншими словами – його просто немає, але його вигадана присутність рятує людей від світу, від якого вони відвикли, рятує їх від довіри одне до одного.

І думки, здатні забиратися в межі, недосяжні для очей, повернули Харитонova до його чорного дирижабля, що безшумно проноситься по нічному небу в кудизавгодному напрямі. Під дирижаблем, немов віддзеркалення зірок, блищали вогники сіл, десь вив собака, чи то на місяць, чи то на дирижабль. До нього приєдналися інші друзі людини, що ночують у дворах поза межами кімнатної домашньої теплоти і затишку. А люди ще не спали, і не звертали вони уваги на виття собак, і не знали вони про дирижабль, який проноситься високо в небі. Вони вечеряли або думали про завтра, не про те завтра, яке настане зі сходом сонця, а про інше, детально описане в газетах і книгах. Думати про таке завтра було приємніше і цікавіше, а говорити про нього можна було без кінця. Так і життя складалося з безлічі таких розмов, але життя належало вчорашньому дню, а завтра ще не наставало. Воно, без сумніву, наближалось, і люди чекали. Вони вечеряли й думали про нього. Вони чули виття собак і не звертали на нього уваги. А собаки – вони бачили те, що проноситься повз усіх високо вгорі, й, не знаючи, завтра воно чи просто дирижабль, вили; вили довго, протяжно і тужливо лише тому, що це щось відлітає, зникає в цьому напрочуд зоряному і місячному

небі. І виття, і вогники сільських віконець залишилися позаду і внизу, як залишалось усе. Знову чорне тайгове море модрин, кедрів і вітрів, які блукають між кронами дерев. Щось цілісне, вічне. Політ тривав, непілотований, вільний, без карт, приладів, без людини. Політ, гідний кращої людської мрії. А попереду та внизу знову з'явилися вогники тайгового села – старовірського скиту.

Рух повітря сповільнився. Дирижабль, який залишився без підтримки вітру, зупинився. Попереду внизу горіли вогники, на небі рівномірно розкиданими намистинками світилися сузір'я, становлячи іскристу павутину, що перегороджує шлях у подальші світи.

Рух повітря припинився.

Харитонов вирішив дочекатися ночі й тікати.

А поки що він приліг на нари й задрімав. Крізь щілини в землянку пробивалося денне світло. Час наблизить вечір, і світло погасне.

У вуха несподівано вкрався дитячий голос, готовий розповісти про якусь таємницю, що належала минулому дитинству, а тому ще більш безцінну...

«Учора ввечері, коли я все-таки забрався на підвіконня й уперше у своєму житті сам відчинив вікно, мені ніяк не вірилося, що вже шість років я живу на цій красивій землі, у великому, майже казковому будинку моїх любих батьків. Мені не вірилося, що я вже, певно, напам'ять знаю наш величезний сад, знаю три старі яблуні, знаю зарості кропиви й чортополоху, знаю великий мурашник, який, мов дерева, доглядає мій батько.

Іноді вранці, особливо по неділях, він виходить у сад, збирає з листя гусінь і відносить її мурашкам. Я теж хочу подружитися з мурашками, але поки що вони мене бояться. Я вже знайомився з ними, і вони знають, як мене звати. Я нахилився низько-низько над мурашником, так низько, що мама потім витирала пісок із кінчика мого носа. Я нахилився й говорив так, як мене вчили батьки: «Дозвольте відрекомендуватися, мене звуть Вільям».

Я повторював так кілька разів і декілька днів, але у відповідь нічого не почув. Напевно, тому, що мурашки дуже маленькі й голоси

в них дуже маленькі й нечутні.

Учора ввечері у нас були гості. Вони вітали мене з днем народження і вручали подарунки. Моя тітка з Блекпула була така добра, що подарувала мені справжній маленький паровозик із вагончиками. Тато сказав, що на той час, як я підросту, таких паровозів на вулицях буде більше, ніж капелюшків у мами. Мама назвала тата фантазером. Мені ще подарували декілька книжок, два загони олов'яних солдатиків і смачний іменинний торт.

Ми сиділи за столом. Тато дістав тоненькі свічки і прикрасив ними торт, а потім попросив мене порахувати ці свічки. Їх було шість. А ще я порахував гостей, їх було дев'ятеро, але про це я не сказав татові. Мій дядько, що живе недалеко від нас, запалив свічки на тортіку й погасив газову лампу. Стало так тихо, що навіть я затамував подих. І мені здалося, що я почув мурашині голоси, які теж вітали мене з днем народження. Голоси долинали з боку саду, але ніхто, крім мене, їх, здається, не чув. Свічки розгорілися й освітили увесь стіл і обличчя гостей, і я подумав, що все це казка, і я – казковий, і мої гості, і тато з мамою теж прийшли з доброї казки. А на тортіку красивими кремовими літерами було написано: «З днем народження, Вільяме!». Це я прочитав одразу. Тато дуже пишається, що так рано навчив мене читати.

І так довго тривала тиша, в якій мурашині голоси зливалися з потріскуванням палаючих свічок, що я заплющив очі й придумав собі казку, в якій я був уже великим і дорослим і в мене теж був день народження. І будинок був іще більший, ніж цей. І стіл був таким великим, як оця кімната, а на столі лежав величезний торт, на якому так само красиво було написано: «З днем народження, Вільяме!», і торт було прикрашено високими красивими свічками із жовтого воску, такими ж, які запалюють по неділях у нашій церкві. І цих свічок було більше, їх було двадцять чи навіть тридцять, і вони палали так яскраво, що гості мружились і відверталися від яскравого світла обличчями одне до одного і мовчки всміхались одне одному, тому що говорити при палаючих свічках дозволяється тільки з Богом.

Казка придумалася дуже хорошою і доброю, тільки в цьому казковому дні народження мені ніхто нічого не подарував. Тільки величезний торт і високі-високі свічки, які так довго горіли, що тиша, яка настала, навіть зупинила старий настінний годинник. І язички полум'я опускалися все нижче і нижче, аж поки торкнулися рожевого крему, а коли торкнулися – за вікном заграла музика і святковий феєрверк розкидав навкруги вогняні бризки, й одразу стало так світло, як після сходу сонця. Але яскраве світло феєрверка повільно погасло, й так само повільно затихла музика, і знову в темряві, що настала, голосно зацокав настінний годинник. І хтось квапливо запалив газову лампу, гості заворушилися, заговорили. Дядько розрізав мій величезний торт на багато маленьких шматочків, і на моїх очах він почав зменшуватися та зникати. А моя добра тітка з Блекпула, відкусивши шматочок тортика з моїм кремовим ім'ям, повчально сказала, що за традицією іменинник сам має гасити свічки на іменинному тортіку. Потім вона взяла в руку свічку, запалила її, почекала, поки та розгориться, і дмухнула на маленьке полум'я. Від згаслого ґнота піднялася вгору жалібна цівка диму. «Ось так потрібно, Віллі! – сказала вона. – Це приносить щастя!» – «А що таке щастя?» – запитав я. «Щастя, – відповіла тітка, – це коли ти з одного разу загасиш усі іменинні свічки!» Після цього вона знову запалила загашену свічку й піднесла її до мого обличчя. Я провів пальчиком по теплому, ніжному воску. «Ну ж бо, хукай! – попросила тітка. Це було схоже на гру. Я навчився хукати трохи мимо, так, аби вогник не гаснув, а як би танцював. Шкода, що моїй тітці гра не сподобалася. Вона сама загасила свічечку й подивилася на мене з докором. А за столом було весело, всі жували тортік, пили чай, сміялися, розмовляли, й тільки тато, всміхаючись, дивився на мене. А тітка з Блекпула скривджено відвернулась і щось розповідала моїй мамі. І знову мені здалося, що я почув мурашині голоси, мені здалося, що мурашки з нашого саду навіщось гукають мене. Мені здалося, що я їм дуже потрібний, і я запитав тата, чи може він виконати моє іменинне бажання. Тато розсміявся, й гості

розсміялися теж. «Звичайно, – сказав він, – але сьогодні ти маєш висловити своє найсильніше, найпотаємніше бажання. Адже такий день буває лише раз на рік». Гості принишкли й вичікувально дивилися на мене. «Тату, – сказав я, – дозволь мені забратися на підвіконня й самому відчинити вікно!» Всі заусміхалися. «Що ж робити! – розвів руками тато. – Дозволяю!» І він підвівся, відсунув із вікна важкі гардини й відійшов трохи вбік. Я взяв свій стілець, підтяг до вікна, заліз на нього, а з нього вже забрався на підвіконня й – уперше сам відсунув шпінгалети і розкрив наше велике вікно, що виходить у сад. Вікно розчинилось, і я побачив унизу світлу пляму, і тут же з глибини саду донеслися до мене мурашині голоси. І вони вже не були такими тихими, як раніше, і я легко розрізнив своє ім'я. Вони кричали: «Віллі! Йди до нас! Віллі!» Я заплющився і сплигнув униз. Ще не встиг я долетіти до нашого саду, як мене наздогнав переляканий крик мами. А коли я підвівсь із землі, обтрусився від піску й задер голову вгору, щоб подивитися на наше велике вікно, яке я сам сьогодні відчинив, я побачив дев'ять зляканих облич. «Можна, я сходжу до мурашок?» – запитав я тата. Тато не дозволив. Він наказав мені зараз же повернутися в будинок і крокувати нагору до спальні. Тільки свято позбавило мене від серйознішого покарання. Але навіть якби мене й покарали, я б не плакав. Адже вчора був насправді дивний день. І зовсім не тому, що прийшли гості, принесли подарунки. Учора я вперше у своєму житті САМ відчинив вікно, вчора я придумав казку про своє майбутнє і вчора я нарешті почув мурашині голоси, які називали мене по імені. Добре, що вони запам'ятали моє ім'я. Тепер, коли я прийду до мурашок нашого саду, вони впізнають мене і вже не боятимуться. І я зможу розповісти їм дуже багато, я їм розповім про вчорашній день, про іменинний торт, про шість свічок, які задули мої гості, та, найголовніше, про це вікно, що виходить у наш сад, про вікно, крізь яке я почув їхні голоси».

Немов після поганого сну, в голові Харитонова стояв шум, що заважав привести в порядок думки і бажання. У вухах усе ще звучав,

затишаючи, дитячий голос.

Час, видно, вже наблизив вечір. У землянці стало прохолодніше і помітно темніше. Харитонов протер очі, став на долівку, нахилився до щілини, крізь яку зовсім нещодавно бив пучок світла. Побачив вогнище і сутінок, що оточував вогонь. Поруч, мабуть, сидить на своєму теплому посту цей генерал Ликов. Погано, що землянка так близько – будь-який шум може привернути увагу генерала, і тоді доведеться Ізводьєву розстріляти арештанта за спробу втечі. Гаразд, не чекати ж справді настання ранку. Харитонов підійшов до дверей, натиснув на них плечем, перевіряючи замок. Двері спокійно відхилилися – невже солдат клацнув засувом просто так, для годиться? Арештанта вийшов із землянки і завмер, прислухаючись. Тріск гілок у вогнищі – єдина музика цього вечора – долетів до його вух. Запах диму був по-дитячому ласкавий, лоскотав ніс. Спиною до Харитонова сидів генерал, без руху, немов пам'ятник або камінь.

І раптом чиясь рука опустилася на плече заарештованого. Він ледве стримав крик. Переляк прогнав мурашок по спині, сказано застукало серце.

– Хто? – вичавив пошепки Харитонов.

– Я, Ізводьєв! – теж пошепки відповів солдат.

Знову настало мовчання, в якому крім тріску вогнища Харитонов чув дихання ще однієї людини.

– Тікаєш, чи що? – знову прозвучав у шию теплий від дихання шепіт Ізводьєва.

– Так, – відповів Харитонов. – Де мій речовий мішок?

– Будь тут, – сказав Ізводьєв і зашарудів по старому листю.

Харитонов зупинив погляд на генералові, але той не ворухився. Можливо, спав?

– Тримай! – солдат опустив на спину Харитонову речовий мішок, а заарештований швидко протягнув руки в лямки й негайно перевірів шнур. Він був на місці.

– Зі мною не хочеш? – запитав, не обертаючись, Харитонов.

– Ноги болять, – відповів Ізводьєв. – Та і куди? Ти знаєш, куди йдеш?

– Ні, – признався Харитонов.

– Тоді навіщо звеш?! Може, краще залишишся? Може, тебе й не відразу розстріляють. Смерть однаково завжди при нас.

– Прощай, – прошепотів Харитонов і, так і не обернувшись, обережно обійшов вогнище, пройшовши майже по самісінькій крайці темряви. А потім гілки та стовбури нашаровувалися на червону пляму вогнища, поки вже не залишилася від нього всього лише яскрава цятка. Тоді Харитонов сів на схилі і почав очікувати сходу сонця, яке освітить шлях і відігріє.

Арешт, вогнище і нерухомий генерал – усе це залишилося позаду, за якихось двісті метрів од нього. Харитонов дивився на цятку вогнища. Дивився і подумки прощався з першими «своїми», яких він зустрів і яких залишав тут, на сопці, у ворожому оточенні, невидимому й невідчутному. Скільки років вони ще чекатимуть ворогів? Харитонов цього не знав, але в душі бажав їм зустріти ворогів якнайскоріше, щоб дванадцять років безсонного бойового чергування не виявилися марно витраченою частиною життя. Дай їм Боже швидких ворогів. У Харитонova заболіли очі від довгого вдивляння в одну точку. Дістав гриби і зжував їх сирими. їв і згадував смак маринованих рижиків. Дуже хотілося відчути його ще раз, але сирі білі гриби були позбавлені смаку.

7

За огорожею скиту, високим частоколом із соснових колод, лежало кладовище. Вже більше двох століть вважалося воно священним: через місяць після смерті будь-якого старовіра, нехай навіть грудного дитяти, сюди приходили всі на чолі зі старійшиною й перевіряли: чи пустив коріння, чи проріс дерев'яний хрест над свіжою могилою. Якщо проріс – значить, у нього перейшли святі сили померлого. Якщо ж не прийнявся хрест на могилі й помертвіло дерево, то більше цю могилу не доглядали. Серед пророслих хрестів була одна дика груша, понівечений стовбур якої і раніше ледве нагадував форму хреста. Проростав він під час дощів, які пригнули його до землі так, що врешті-решт він уже не стояв, а лежав на могилі й так лежма коріння пустив, а новий стовбур почав підніматися нерівно.

Колись дітлахи пробиралися сюди за дичками. Старші лаяли та шмагали їх за це нещадно, але потім хтось сказав, що коли хрест проріс, то злих сил боятися нічого. Свята груша не може не дати святих плодів. Після цього щоосені дітворі було роздолля. Проте засмучувало багатьох те, що ніхто не міг згадати, кого поховали під грушевим хрестом. Хоч і нещодавно це було, але всім наче памороки забило. Намагались подивитися, хто за останній час помирав і де кого ховали. Так, на подив, у кожного померлого була своя могила і свій хрест, а хто лежав під грушею – так і не зрозуміли.

Відтоді минуло чимало років та життів, і залишилися в скиту тільки Іван Тимофійович Корнягін і троє його синів. Жили окремо, але працювали разом. Іван Тимофійович був старійшиною, а отже, духовним батьком своїм синам. Від того дня, як поховав він свою дружину, почав усе частіше зачинятися вечорами в капличці й думати. Сини знали, що з батьком відбувається щось дивне, але запитати його про це не наважувалися.

Весняної неділі Іван Тимофійович оголосив синам, які зібралися в каплиці для молитви, про те, що віднині він не дозволяє їм звертатися до Господа доти, поки він особисто не переписе вчення.

– Навіщо? – здивувався старший син Володимир. – Адже вченню тисячі років!

– Може, й не у вченні справа, – погодився батько. – Але я відповідаю перед небом за вас. Майбутнього в нас тут не буде, а лише минулим не проживеш, хоча й частиною його стати можливо. Словом, треба буде йти звідси. Тут у вас не буде дітей, як немає і дружин. Кладовище розрослося, а теплих будинків залишилося тільки чотири, і в кожному з них по одній людині...

– А куди йти? Хіба є де поблизу люди? – запитав середній, Микола.

– Коли ваш прадід привів сюди людей, навкруги на сотні верст не було ніякого житла. Але відтоді минуло багато часу. Може, хто-небудь іще прийшов і привів за собою неподалік звідси? Нам треба шукати. Не знаю, через що наші біди... Але тепер по неділях ми працюватимемо на славу Господню, будуватимемо дзвін.

– З чого, як? – подав голос молодший син Андрій.

– Таж немає ні срібла, ні міді... – додав Микола.

– Я думав про це, – кивнув батько. – Нам потрібне нове вчення й новий дзвін. Дзвін, який звучатиме навіть тоді, коли ми підемо звідси.

Сини почувалися незручно, вперше ведучи такі розмови в каплиці, вперше слухаючи не проповідь батька, що стояв перед іконостасом, а його дивні, незрозумілі думки. Володимир перевів погляд із Івана Тимофійовича на лик Ісуса, і стало йому соромно за батька свого перед Господом, але промовчав він.

– Я придумав такий дзвін... – вів далі Іван Тимофійович, – а якщо ви гадаєте, що я не зможу переписати вчення...

Сини мовчали.

– Дзвін почнемо робити сьогодні. Із старого кедра, що впав минулої зими поряд з воротами.

– Дерев'яний?! – вирвалось у Андрія, і він засумнівався, що батько їхній при повному розумі.

– Так, дерев'яний, – підтвердив Іван Тимофійович. – Але скажіть спершу: чи підете зі мною?

Після хвилинного мовчання Володимир кивнув. Андрій і Микола кивнули вслід.

– Після того, як наш дзвін зазвучить, Господь пошле нам знамення і вкаже шлях звідси. – Іван Тимофійович відійшов од іконостаса, трохи зачекав і несподівано швидко вийшов із каплиці.

Кедр, який упав минулої зими, був у три людські обхвати. Взявши пилку та сокири, останні жителі скиту взялися за роботу. Батько давав указівки, сини працювали мовчки. Перед смерканням разом поглянули на сонце, перехрестились і ввійшли до воріт скиту. Сини почувалися ніяково й навіть один на одного не дивилися. Так мовчки і розійшлися по своїх зрубках. Тільки батько мав упевнений вигляд, твердою ногою крокуючи до будинку. Він давно мріяв про цей день – і він настав. Настала й закінчилася перша в його житті й у житті його дітей робоча неділя. Отже, зламалася споконвічна традиція та заповідь, а значить, можна ламати й далі, і тоді вони знайдуть свій шлях до Господа й отримають його благословення на все подальше життя. Адже якби давнє вчення було вірне, то давно б уже на землі виникло царство Боже і не творилося б стільки зла, й не довелося б його дідові відводити за собою в тайгу єдиновірців, переслідуваних шахраями-священнослужителями, що служили передусім собі, а вже потім Господові.

Володимир, прийшовши додому, став навколішки перед іконою Богородиці й простягнув до неї руки, показав їй долоні. Погляд Богородиці був добрим, але дивилася вона кудись далі, крізь Володимира, і він, сам уважно оглянувши долоні, підвівся з колін. Відчуття гріха не було, як, можливо, не було й самого гріха.

Буденні дні принесли буденний клопіт, а наступна неділя знову зібрала їх біля широкої кедрової колоди. Батько пояснив синам, якої форми надати дзвону, і робота знову тривала до передзахідного

сонця. Коли воно, багрове, опустилося за далекі дерева, всі вже входили у свої будинки. Микола здивувався тому, як швидко він звик до буденної неділі. Іван Тимофійович радів, що робота рухається і скоро зазвучить у серці тайги новий дзвін, волаючи до Бога.

Сини вечорами замислювалися про те, як звучатиме дерев'яний дзвін, і не могли собі цього уявити. Батька про це не запитували. Раптом подумає, що вони сумніваються: а чи зазвучить дзвін узагалі. Сумніватися в його словах і справах не можна було. Треба було чекати. І вони терпляче чекали.

Дзвін під керівництвом Івана Тимофійовича набув форми і став схожий на величезного дерев'яного равлика заввишки в людський зріст.

Прийшла ще одна неділя, й Іван Тимофійович послав синів у тайгу: нехай роблять, що хочуть, – полюють, гриби збирають, але щоб до заходу сонця в скиту не з'являлися.

Залишившись сам, Іван Тимофійович сів біля дерев'яного равлика.

Гострив на бруску сокиру. Підвівся, перевернув майбутній дзвін на бік і, примірявшись, почав вирубувати в днищі виїмку.

Працював повільно й акуратно, майже без розмаху. Закінчив, коли рука заходила в дупло майже по лікоть. Далі сокира була вже без потреби. Іван Тимофійович перепочив трохи, потім зібрав хмиз і запалив вогнище біля майбутнього дзвону. Сів погрітись і замилювався вогняним візерунком палаючого моху.

Вогонь дрібними іскорками квапливо бігав по синьо-зеленій моховитій корі, не кваплячись братися за сухе дерево.

«Ти ба, – подумав старий. – Вогонь і той смак знає, спершу з'їдає найкрасивіше».

Наблизився полудень. Іван Тимофійович сходив у дім і приніс декілька картоплин, після чого поділив багаття на два вогнища. Злизавши вогняним язиком мох, полум'я взялося за дерево, і незабаром обидва вогнища палахкотіли жаром. Тоді Іван Тимофійович розтермосив одне вогнище, перекинув палаючі гілки в

друге, а в жар, що залишився, кинув картоплю. Нехай печеться. Сам же знову підвівся й повернувся до свого будинку.

Повернувся із сапою в руці й поклав її іржаве жало у вогонь. Коли воно розчервонілося – засунув його у вирубане дупло. Дерево тужливо зашипіло і піддалося силі розжареного заліза. Іван Тимофійович знову кинув сапу у вогонь.

Робота просувалася. На душі у старого стало якось особливо добре. Він радів вогню, який допомагав випалювати розтруб дзвону, радів, як дитина, і від цього працював завзято й так само завзято перекидав із долоні на долоню витягнуту з другого вогнища картоплю, дмухав на неї, розламував і їв. Час минав швидко та радісно. До вечора в дупло заходила вся сапа з руків'ям. На тому Іван Тимофійович зупинився й пішов у дім очікувати синів. А вогнище, догоряючи, намагалось освітити випалене дупло.

Удома Іван Тимофійович усівся на лаву біля вікна, й на зміну радості прийшла втома, втома не одного дня, а усього прожитого життя. Він подивився на небо й подумав про свою душу, якій скоро надійде час вознестися туди ж угору, до Господа, до зірок. І подумав він іще про те, що буде його душі холодно взимку в нічному небі, адже вона – не тіло й одягнути її немає в що. Очі заплющились, і думи Івана Тимофійовича перебралися в сон, де він продовжив дивитися в нічне небо й бачити холодні зірки.

Сини, побродивши весь день по навколишній тайзі, повернулися до скиту. Зупинилися біля догоряючого вогнища й оглянули випалене дупло. Там же мовчки сіли. Старший, Володимир, підкинув хмизу, й вогонь ожив, потіснивши вечірню сутінь. Освітив бородаті обличчя, затанцював по них відблисками. Тріском прогнав тишу.

– Значить, скоро йти нам звідси... – порушив мовчання середній брат Микола.

– Значить, скоро... – кивнув Володимир.

– Була б стежка, я б давно пішов! – скоромовкою випалив Андрій.

Володимир і Микола подивилися на молодшого брата як на молодшого.

– Ти мовби й не тут народився, – сказав із докором Володимир.
– Немає такої заповіді, щоб смерті чекати там, де народився, – відповів Андрій.

Брати подивилися на нього твердо, немов хотіли змінити в нім щось силою поглядів своїх. Молодший брат погляди їхні витримав.

– А ви не хочете йти? – запитав їх Андрій після мовчазних переглядань.

– Хочемо, – відповів Володимир. – Але не говоримо про це. Батьківщину, коли навіть покидаєш її, не можна не жаліти...

– А батько наш хоче йти? – знову запитав Андрій.

– Батько живий, – підвів погляд од вогню Микола, – і його діяння – воля його і Господа...

Розмова не в'язалась, і якби не було вогнища, залишеного Іваном Тимофійовичем, то ніщо б не змусило братів зібратися разом і замислитися про бажання один одного в цей літній вечір. Але вогнище було, і тепло його об'єднувало братів сильніше, ніж відчуття кровної спорідненості. І не тому так було, що не любили вони один одного. Ні, навпаки, вони боялися втратити цю любов. Вони знали, що рано чи пізно їх чекає дорога. Вони вирушать на пошуки людей і, знайшовши їх, можливо, втратять один одного, розчинившись у мирському житті, в метушні людського багатоголосся. А чи не від цього багатоголосся відводили свої сім'ї в тайгу їхні пращури? Чи не від того вони втікали, чого зараз брати прагнули? Питання мучили братів, просилися на язик, хотіли зазвучати цього вечора, та міцно зціпили брати зуби й жоден із них не поділився своїми сумнівами, ніби й не було ніяких сумнівів, а тільки тверда віра в Провидіння.

Так сиділи вони довго, слухаючи тріск вогнища та крики нічних птахів. Сиділи й думали. І навіть захотівши спати, позіхали, але не йшли, чекаючи, коли погасне вогнище, і в той же час підкидаючи в нього гілок. Під ранок зібраний хмиз закінчився і вогонь почав загасати. Брати підвелися й увійшли до скиту, у ворота, які ніколи не зачинялися.

Через тиждень, недільним ранком Іван Тимофійович сказав синам, що дзвін готовий і треба його піднімати.

Сини оглянули ще раз дерев'яного равлика.

– Куди ж його піднімати? Дзвіниця давно завалилася, – замислився вголос Микола.

– А язика-то в нім немає! – здивувався Андрій.

– І не має бути, – відповів молодшому синові Іван Тимофійович. – Це тобі не бронза, що задзвенить від будь-якої руки, що потягне за мотузок.

– А як же він?.. – запитав Андрій, дивлячись на батька.

– Це гудодзвін, – сказав батько. – Піднімемо його туди, до вітру, і від вітру ж він загуде. І жодна рука грішна його не торкнеться. Жодна! І жодна людина не зможе змусити його звучати, а тільки вітер, позаяк у вітрі більше Господа, ніж у людині...

І батько оглянув старі кедри, що підносили свої крони в небо поряд зі скитом. Особливо сподобався йому один стовбур із сучками, що по-їжачому стирчали від землі вгору.

– Ось наша дзвіниця! – поплескав Іван Тимофійович долонею по кедрі. – Андрію, принеси смоляного мотузка скільки є мотків, а ти, Миколо, розшукай гак залізний від борони й сюди неси.

Молодший і середній брати пішли в скит, а біля дерев'яного дзвону залишилися Іван Тимофійович і Володимир.

– Перед тим, як іти звідси, – заговорив батько, – треба буде могили прибрати й полити, коли дощів не буде.

– Адже давно вже не прибирали... – погодився старший син.

– Я прибирав, – признався батько.

– А підемо – так заросте все, – із жалем хитнув головою Володимир.

Батько хотів щось відповісти, але, набравши в груди повітря, видихнув його тяжко, побачивши молодшого сина, що приніс три мотки мотузка.

– Зв'яжи їх між собою міцно й лізь на верхівку, перекинь через товстий сучок, – розпорядився Іван Тимофійович.

Андрій зайнявся вузлами, а тут і Микола приспів зі здоровенним іржавим гаком. Вбили його обухом сокири у верхівку дзвону, просилили кілька разів крізь гак кінець мотузка й туго зав'язали.

Андрій же тим часом уже дерся по сучкуватій драбині до верхівки кедра. Довжини чорного смоляного мотузка вистачило не лише верхівки дістатися, але і вниз опуститися. Володимир схопив другий кінець мотузка, що опустився з дерева, натягнув його, відійшовши на два кроки назад, і так стояв, чекаючи, коли брат злізе вниз.

– Ну, благослови нас Господь! – видихнув Іван Тимофійович і теж взявся за мотузок.

Так вони вчотирьох, ухопившись за один кінець, потягнули мотузок на себе, і зрушився з місця дерев'яний дзвін, підповз спершу ближче до кедра, залишивши на землі широкі подряпини, а потім почав поволі підніматися вгору. З тяжким напруженням, із тремтінням у м'язах працювали Іван Тимофійович і троє його синів, перехоплюючи смоляний дряпучий мотузок, але бачили вони, що з кожним зусиллям усе вище злітає гудодзвін і все менше залишається до вершини, і ще сильніше напружувалися вони, поспішаючи зрадіти закінченню богоугодної справи.

Але справа раптом зупинилася, коли гудодзвін уперся в один із довгих сучків, що був недалеко від крони. І поліз тоді вгору Микола, щоб допомогти дзвону вище забратись. І ще важче стало втрьох утримувати дерев'яного равлика дзвону Івану Тимофійовичу і двом його синам. Але сили в них вистачало, й дочекалися вони, поки Микола очистив шлях дзвону до неба й повернувся до них, аби могли вони знову вчотирьох потягнути на себе чорний товстий мотузок.

– Стій! Досить! Дійшов наче, – скомандував хрипким од напруги голосом Іван Тимофійович, вдивляючись пильно в крону дерева. – Тепер треба закрутити мотузок навколо стовбура навіки...

Так Іван Тимофійович і Володимир тримали натягнутий мотузок уже біля дерева, а Микола з Андрієм обкручували його кінець навколо стовбура, зав'язуючи багато вузлів.

Незабаром відпустили мотузок батько та старший син, і тятивою лука кинувся він до дерева, через що посипалася на землю зідрана кора. Завмерли батько й сини, вдивляючись угору й чекаючи почути звук. Але було тихо, вітер не шепотівся з кронами, і світ хилився до вечора.

В усіх боліли руки, та сильнішою за біль була гордість за зроблене, гордість за піднесений їхніми руками до неба дзвін, який хоч і мовчить поки що, але обов'язково загуде і прикличе Господа вказати їм шлях, вказати їм вихід до людей, які не чекають їх, але можуть допомогти, прийняти і зрозуміти їх. А якщо навіть не зрозуміють їх люди, але хоч би приймуть, якщо навіть приймуть тільки для того, щоб віддати за братів своїх дочок, – однаково не буде пізно відвести свої майбутні сім'ї знову в тайгу й побудувати новий скит, аби жити в єдиній вірі, в єдиній радості й, коли приходить час, у єдиній скорботі. Адже поділена скорбота легше проходить, як і поділена радість голосніше звучить і триває довше.

Довго стояли вони під кедром в очікуванні вітру, але час услід за сонцем ішов у західну сторону, і навіть тайгове життя затихало, наближаючись до ночі. Непорушна тиша затамувала подих людей, і стояли вони в кам'яному заціпенінні, підвівши очі до неба і розглядаючи на його темно-синьому тлі справу рук своїх.

Сонце сховалось, але по його слідах на небо забирався неквапливий круглий місяць, і було зрозуміло, що настає ніч. Десь недалеко завив пронизливим виттям вовк. Криком відповіли йому нічні птахи. Андрій, опустивши голову, помітив їжачка, що біг у відчинені ворота скиту.

– Не потрібно так чекати... – видихнув Іван Тимофійович. – Зазвучить – одразу почуємо. А вітру, мабуть, не буде вночі – бач, який яскравий місяць там...

І повернулися вони до своїх будинків. Іван Тимофійович сів на лаву біля вікна, за звичкою глянув у небо – і тут голова його пішла обертом. Гіркота підкотила до горла. Руками він схопився за живіт, звідки рвався назовні різкий незнайомий біль.

– Невже надірвався! – прошепотів Іван Тимофійович, осівши на лаву й підібгавши під себе ноги. – Невже...

І почувся йому звук, протяжний і манливий, але не було сил ні встати, ні очі розплющити.

Так само стрепенулися від звуку брати, але, прислухавшись, заспокоїлися – знову вив вовк, видно, не давав спокою його душі такий яскравий і низький місяць.

Уранці Іван Тимофійович прокинувся й відчув, що за ніч років десять прожив. Руки тряслися, настирливо болів живіт. Страшно йому стало від того, що побачать сини батька свого таким розбитим, наче він у лапах у ведмедя побував. Підвівся він із лави й вийшов на поріг будинку. Сів на сходинку дерев'яну і завмер. І нічого не почув він, окрім тиші, подібної до тієї, що звучала минулого вечора, поки не прогнало її вовче виття.

І замислився Іван Тимофійович. Замислився про те, що не потрібна тиша у цьому світі. Адже напевно вона була й до того, як світ було створено Господом. І якщо світ прийшов на зміну тиші, то не має бути їй місця у природі. Недаремно ж є різні птахи для дня і ночі, й різні звірі є для кожного часу доби, й усі вони видають звуки, всі вони наповнюють землю відчуттям життя. Кричать, шиплять, виють, співають, гавкають... До чого ж ці мовчання природи? Адже не спить вона. Адже все навкруги, як і земля сама, перебуває в постійному русі, в постійному диханні. Та все ж приходять вони, ці мовчання природи, і моторошно стає на душі, і не хочеться, але все одно про смерть замислюєшся, хоча й там, на тому краю, перший крок від життя до смерті не проходить у тиші. Який в ній сенс?! А й те може бути, що з'являється вона всупереч волі Господа і створена супротивниками життя...

А сонце піднімалося над цією тишею так само беззвучно, і було воно ще слабким, не яскравим, а ніби воском укритим. І навіть не зіщулювся Іван Тимофійович, дивлячись на нього, але не думаючи про нього. Знову піднялося світило, знову ранок, усе буде знову і знову, і хоч що б відбувалося внизу, на тверді земній, завжди

надійде година світанку, і підніметься воно й освітить те, що відбувається, ніяк не впливаючи на нього, а тільки розбиваючи поверхню на світло й тінь. І те, що в тіні залишиться, ніхто не помітить. І повз нього пройде. Адже тінь – це немовби хрест, який сонце поставило на чомусь. А спробуй позбавити паросток земний сонячного світла, наведи на нього тінь – і все. Назад повернеться він у землю. Як усе живе повертається, перегорівши життям і втомившись од нього. Але повернення – це тяж рух, і не може воно бути нечутним, беззвучним, як тиша. Не має бути.

А сонце піднімалося над цією тишею, над тайгою, над земним життям. І звук цього життя несподівано ввірвався у вуха Івана Тимофійовича співом птахів, тріском і шерехами лісу. І знову поглянув він на світило – і тут же зіщулився. Немов розтопився віск і полилося вниз сонячне саяво, ошпарюючи своїми киплячими променями очі тих, хто дивиться вгору, і трави, верхівки дерев і мох на мертвих стовбурах. Може, не було цього мовчання природи, може, і не було тиші? Просто не слухав він життя, прислухаючись тільки до своїх думок і сумнівів, до своїх тремтячих рук, до своїх болів. І заглушили ці внутрішні звуки весь живий світ, і здалося йому все живе навкруги мертвим, а весь рух, що відбувається поза ним, – тишею. Так буває, коли чекаєш почути себе більше, ніж життя. Коли життя здається чимось окремим від тебе, що не має до тебе ніякого відношення. Так буває, коли, не примружившись, дивишся на сонце і думаєш про силу свого погляду.

А сонце тим часом сходить, поділяючи світ на світло і тінь.

Коли сонце піднялося на небо, вниз на землю опустився вітер. Опустився і почав куйовдити трави та кущі, розгойдувати кедрі та модрини. Він підхоплював стрибаючих білок і допомагав їм долітати до гілок сусіднього дерева. Він грався, міняючи напрям, змішуючи повітря, що прогрілося, з прохолодним, виштовхуючи його з тіні просто на сонячні промені, у світлі яких він утрачав свою міфічну прозорість і ставав наповненим мільярдами метушливих порошинок.

Граючись, вітер проходився гребенем по кронах, які від його дотиків роняли на землю ослаблені й висохлі гілки.

І зазвучав дзвін. Немов заволав вітер, що потрапив у нього, як у пастку. Здрігнулося від цього звучання все живе, здатне чути. Принишкли птахи і звірі, й на мить застигло на місці сонце, що не дісталось ще зеніту.

А гудодзвін не замовкав, і в гудінні своєму зібрав він усі звуки живого відчаю та самотності, з'єднавши виття вовка з виттям собаки, зимову завірюху з плачем дитини. І розлився над навколишньою тайгою цей звук самотності, що прорвалася, болю, вітру, спійманого в пастку. І все-таки болю, що піднявся високо вгору, високо в небо над усією тайгою, над усією країною, над усім світом.

Із кедра, на якому висів гудодзвін, утекла вниз білка, передумавши стрибати на сусіднє дерево, і посипалася за нею вслід обрушина кори, здряпнута її гострими кігтями. А неподалік закричав птах і, злякавшись того, що не почув свого крику, залопотів крильми й полетів, петляючи між стовбурами та боячись піднятися над кронами дерев, де звучання гудодзвона було голоснішим і відчайдушнішим.

Іван Тимофійович стулив долоні свої, намагаючись стримати тремтіння рук, і слухав дзвін. Губи його ворушилися, промовляючи молитву і видихаючи біль. Себе він не чув і не думав про себе більше. Природа повернула його собі, зробивши частиною всього живого, об'єднавши все живе гнітючим звучанням гудодзвона. Завмерли, кожен біля свого будинку, сини Івана Тимофійовича. Стояли там, де почули дзвін. Стояли і слухали не рухаючись. Слухали і наповнювалися його звучанням, а через його звучання – відчаєм і болем. І хотілось їм тікати від цього місця, від цього страшного звуку, у владі якого вони почувалися безмовними й покірними рабами. І хотіли вони бігти, але стояли не рухаючись. А звучання опускалося вниз, проливалось на землю й топило ямки та вибоїни, заповнюючи спочатку їх, а потім піднімаючись усе вище й вище, як піднімається вода під час повені. А звук усе ллється і ллється вниз, і вони, люди,

стоять уже по пояс у цьому витті, й чим вище воно піднімається, чим ближче до вух їхніх – тим нестерпніше їм слухати його.

Не зміг довше сидіти на ґанку Іван Тимофійович. Зібрав сили й повернувся в дім, замкнувши за собою двері. Сів на лаву. І тут було чутне звучання гудодзвона, але не так голосно, не так нестерпно. Затулив вуха долонями. І очі заплющив, але так і не почув свої думки, не відчув себе, немов і зсередини вже наповнився звучанням дзвона.

А вітер, утомлений від пастки, обм'якнув, сповільнився, і почав затихати дзвін.

Опритомніли брати, ожили, коли гудодзвін ледве звучав. Ожили вони, подивилися напружено вгору, на крону кедра-дзвіниці, й погляд їхній пройшов крізь крону, пішов далі в небо, де наткнувся на чорну хмару, маленьку, незвичайну, схожу на величезного небесного сома й кольором, і формою.

– Знамення! – вирвалось у Володимира.

Побігли брати до будинку батька свого. Підвівся він із лави, вийшов на поріг. Рука старшого сина відвела його погляд високо в небо, де побачив Іван Тимофійович щось пливуче чорне.

А в небі спокійно й мирно плив чорний дирижабль. Він летів над тайгою в кудизавгодному напрямі. У гондолі дирижабля нікого не було, хоча посередині неї і стояв табурет, на підлозі валялося дрібне сміття, а в кутку лежала велика картонна коробка, що вміщувала понад тисячу пачок сигарет «Друг».

– Ні, – помовчавши, відповів Іван Тимофійович. – Знамення не буває чорним... Воно – світло. Як у Писанні є «райдуга в хмарі...»

– А що ж це? – запитав Андрій.

Замислився знову Іван Тимофійович, а чорна хмара тим часом пішла з видимості, залишивши тих, хто побачив її, в неспокійному нерозумінні.

– Не знаю, – признався батько. – Може, справа рук природи або інших сил...

– Але інших, окрім сил Господа, не буває! – напружено видихнув Андрій і заглянув батькові у вічі.

Іван Тимофійович знизав плечима.

– Може, справа рук часу, іншого часу... – майже прошепотів він, провівши долонею по лобі. – Я ж збився з нього, з часу... Давно збився. І неділя в нас – тільки сьомий день числом...

А гудодзвін звучав протяжно й неголосно, і стало знову чутним на тлі його життя тайги. Вітер пробігав по травах, ледве торкаючись їх, кружляв на одному місці, завмирав.

– Завтра знову сьомий день... – мовив Володимир і питально глянув на батька.

Іван Тимофійович кивнув.

– Чекатимемо знамення.

І вранці, і вдень, і вночі виходили брати надвір і дивилися на всі боки, але марно.

Іван Тимофійович із дому не виходив. Хворів. Уперше лава здавалася занадто жорсткою для спини, але лягти в ліжку, в якому спали вони раніше з дружиною, не хотів. Боявся, що з ліжка йому вже не встати. Надвечір шостого дня почув чийсь гучний крик. Виглянувши у віконце, нікого не побачив. Вийшов надвір.

Дзвін гудів неголосно й монотонно, ніби втомився.

– Гей, є хто? – знову закричав хтось з боку воріт.

Іван Тимофійович квапливо попрямував на голос, на перший незнайомий голос, почутий у своєму житті. «Хто ж це сюди?» – стривожено думав він.

– Та є тут хто? – знову запитав голос, цього разу вже тихіше і, здавалося, перелякано.

Підійшовши до воріт, Іван Тимофійович зупинився. Поряд із ним зупинилися Володимир і Андрій, через хвилину підбіг Микола.

Перед ними стояв невисокого зросту немолодий чоловічок у військовій формі. Перед ним – візок на одному дерев'яному колесі, а на ньому якісь круглі плоскі предмети й мішок.

– Хазяї? – запитав він і зробив крок убік од візка.
Іван Тимофійович помітив, що у незнайомця одна нога дерев'яна.
– Що це за село? Як називається? – запитав незнайомець.
– Ніяк, – відповів Іван Тимофійович. – Скит це.
– Сектанти, чи що? – спохмурнів прийшлий.
– Християни, – відповів Іван Тимофійович. – А ви ж бо ким будете?
– Інвалідом буду. На прізвище – КORTEцький, – гордо відрекомендувався чоловік у військовій формі. – А ви чому не на війні?

Сини здивовано подивилися на батька.

– З ким? – здивовано запитав Іван Тимофійович.
– Ну як же, у Батьківщини стільки ворогів: фашисти, японці, фіни. Вся країна воює...

– Зараз?! – вирвалося в Андрія.
– Так... – сторопіло відповів інвалід. – А ви що, не знаєте?
– Ми вже давно від світу віддалилися... – пояснив Іван Тимофійович. – Яка хоч там влада зараз?
– Яка-яка... – загальмовано забубонів КORTEцький, дивлячись на свою дерев'яну ногу.

– Ні, ну яка ж... – не вгамовувався Іван Тимофійович. – Якщо ті, що раніше були...

– Коли любиш Батьківщину – влада не має значення! – твердо відрубав інвалід. – Я, може, теж владу не люблю, але заради Батьківщини сюди ось забрався! Ці штуки притягнув, аби всі знали, яка вона, правда, сьогодні... – І він кивнув на візок.

– А що це? – поцікавився Андрій.

– Відступися з дороги, секто! – незлобиво буркнув КORTEцький і, взявшись за візок, заходився штовхати його у ворота.

Іван Тимофійович і сини відступилися.

Інвалід, жваво орудуючи дерев'яною ногою, проштовхнув візок до першого будинку, там зупинився й озирнувся на місцевих жителів.

– Чого стали! – крикнув він. – Ідіть сюди, дорогу покажете!

Іван Тимофійович поволі попрямував до прийшлого.

– Куди тобі дорогу? Немає тут ніяких доріг! – сердито відповів Іван Тимофійович.

– У тайзі немає, це мені відомо... Не про це я. Де тут у вас центральне місце?

– А навіщо вам? – запитав Володимир.

– Та штуку одну присобачити... – Інвалід спідлоба оглянув будинки.

– Немає у нас такого місця, – відповів Іван Тимофійович.

– Брешеш! – не повірив інвалід. – Де культова будівля?

– Яка?

– Церква! – пояснив іншими словами КORTEцький.

– Там, – показав рукою Іван Тимофійович.

– Ходімо, християни! – скомандував прийшлий.

І вони попрямували до каплиці, до якої було кроків тридцять. Інвалід штовхав візок. Поряд із ним ішов Андрій, розглядаючи незнайомі круглі предмети, схожі на чорні миски.

– А що це тут у вас виє? – на ходу запитав інвалід.

– Дзвін, – відповів Андрій.

Інвалід важко зітхнув і незадоволено хитнув головою, мовчки дивуючись.

Підійшли до каплиці. Іван Тимофійович, косячи одним оком на КORTEцького, відімкнув двері. Інвалід узяв з візка одну круглу штуківину і заліз усередину. Тут Іван Тимофійович помітив, що за штуківиною цією потягнувся якийсь тонкий мотузок.

Усі зайшли в каплицю. Інвалід пильно оглядався. Інші так само пильно стежили за ним.

– Пощастило вам узагалі-то, – мовив він. – Були б ви де ближче до Батьківщини – підірвали б вам давно все це християнство. У нас на боротьбу з опіумом динаміту не жаліють. Гаразд. Дайте з візка молоток! І свічку запаліть.

– Ми свічки даремно не палимо і сірники марно не витрачаємо. Вони ще прадідівські.

Андрій вискочив за молотком.

– Ось! – КORTEцький простягнув коробку Івану Тимофійовичу.

Той запалив свічку й освітив каплицю.

Інвалід підійшов до середини іконостаса, витягнув з кишені гімнастерки цвях і забив його наполовину в дерев'яного розіпнутого Христа. А потім начепив на цвях круглу штуківину.

– Ну от, – задоволено видихнув він. – Тепер і ви почуєте голос Батьківщини... а то сидять у тайзі, а там мільйони помирають на фронтах...

– А як воно називається? – запитав Андрій, показуючи поглядом на круглу штуківину.

– «Сковорідка» – по-простому, а так – радіо, – пояснив інвалід. – Сьогодні запізно вже, а завтра заговорить, їй-богу, заговорить! Слухатимете, секто!

І КORTEцький обвів місцевих жителів колючим зневажливим поглядом; тільки на Андрієві його погляд потеплішав:

– Ну все, я тут у вас переночую, а рано-вранці далі піду.

– Розташовуйся, божий чоловіче, – Іван Тимофійович закивав і вийшов із каплиці.

За віконцем у темряві, що настала, гудів дзвін, але було чутне й життя. Кричали птахи.

Інвалід, залишившись сам у каплиці, розстелив під іконостасом шинель і влігся на неї. Вже лежачи, він чиркнув сірником, і той, спалахнувши, освітив усі нутрощі тісної маленької каплички. Окинувши ще раз швидким поглядом стіни, КORTEцький скривився і задмухнув сірник. Заплющив очі, але тут почув скрип дверей.

– Хто там?! – перелякано сіпнувся він, побачивши у розкритому дверному отворі жовту половинку місяця.

– Я це, – відповів тихий голос.

– Я – хто? – насторожено перепитав інвалід.

– Андрій.

– Ти чого прийшов? – КORTEцький підвівся на ліктях.

– Запитати.

– Ну?

– А правда, що Батьківщина в біді? – тремтячим голосом запитав Андрій.

– Еге-е, – мовив із протягом інвалід. – У дуже великій біді, скрізь війна, фронт, а де немає фронту – там із голоду мруть. Погано.

– А Москва?!

– Ну, в Москві не мруть, звичайно, але й там погано. В оточенні вона. Я ось за Батьківщину ногу віддав. А тепер останні сили віддаю...

– А вранці ви куди?

– Далі. У мене ще три «сковорідки», присобачу їх де-небудь у людей, які нічого не знають, і назад рухатиму.

– А можна з вами піти? – Голос Андрія затремтів.

– А тебе твої сектанти не приб'ють, якщо зловлять?

– А ми до світанку, я знаю, як до річки вийти, а ні батько, ні брати цього шляху не відають.

– До річки – це добре... Але якщо підеш, треба буде тобі мене слухатись...

– Буду, – пообіцяв Андрій.

– Ну от, тоді перший наказ: усю ніч стерегти візок, а перед світанком розбудиш мене й рушимо.

– Добре, – кивнув Андрій.

– Ні-і, – перебив його інвалід. – По-військовому треба відповідати: «Слухаюсь!»

– Слухаюсь, – прошепотів Андрій.

– Добре, йди.

Андрій тихенько замкнув за собою двері й сів біля візка, спершись ліктем об ґанок каплиці. Згори світили зірки й гудів гудодзвін.

Андрій усміхнувся. Поки батько та брати дочекаються знамення, він буде вже далеко.

Спати не хотілося. Всю ніч спостерігав він за небом, і здалося йому, що зірки рухаються вслід за місяцем. А коли перед – промені

сонця, що ще не показалося, розігнали морок, Андрій жваво звівся на ноги, зайшов до каплиці й, помолившись, розбудив інваліда.

– Як там нас ранок зустрічає? – КORTEцький засовався, приходячи в рух.

– Добре, – відповів Андрій.

Інвалід підвівся, скрутив шинель, і вони вийшли. Зупинилися біля візка, де інвалід запхав шинель у мішок.

– Тепер ти котитимеш його, – сказав він. – Той, хто приходить пізніше, стає молодшим за званням.

Андрій кивнув, узявся за дві розбіжні дерев'яні ручки і спрямував візок до воріт. Інвалід закрокував поруч, оглядаючись на сонце й усміхаючись стриманою радістю. Вийшовши за ворота, вони на хвилинку зупинились. Андрій вклонився скиту, а інвалід обвів будівлі східним поглядом.

– Давай швидше, а то тут і залишишся! – поквапив він Андрія.

Єдине колесо візка поскрипувало жалібно, наїжджаючи на гілки, опалі з крон. Андрій поспішав, старався, хоча безсонна ніч уже давалася взнаки. І зникло кудись звучання дзвона, до якого, здавалося, він уже звик, як до чогось неминучого й постійного, як небо. А може, просто безсонна ніч відлучила його тимчасово від слуху, і не встиг він обернутися на кедр-дзвіницю, сподіваючись, що востаннє, як почув невдоволене бурчання інваліда:

– Гуде, проклятий!

Андрій глянув на КORTEцького перелякано й тут же повернув свій погляд на візок. І почув сам виття гудодзвона, протяжне й неголосне. І пропало бажання обернутись і подивитися насамкінець угору.

Уранці Володимир і Микола розбудили батька.

– Андрій пішов, – сказав Володимир. – Я бачив їх.

– І не зупинив?! – запитав Іван Тимофійович, підводячись із лави.

– Ні.

– Так, – кивнув батько. – Не треба було. А ви? Не хотіли з ним?

– Ми чекатимемо знамення, – твердо мовив Микола й опустил голову. – Знаючи лише півдороги, не дійдеш до її кінця.

– Так, – Іван Тимофійович зчепив долоні. – А він же звучить. Звучить! – І очі його спалахнули. – Головне, вірити, вірити і чекати. Терплячим усе віддячиться. Адже звучить він?

Брати кивнули.

Іван Тимофійович підвівся.

– Який сьогодні день?

– Третій, – відповів Микола.

– Третій?! – повторив сам собі батько. – І був вечір, і був ранок, день третій... І сказав Бог: хай будуть світила на тверді небесній, для відділення дня від ночі, і для знамень, і часів, і днів, і років... Не буду я переписувати вчення. Кожен вільний змінювати тільки ним самим написане.

І вийшов Іван Тимофійович на ґанок, вдихнув уранішнього повітря. Вдихнув свіжості й звуків. Відчув тепло сонця і подумав про свого молодшого сина, побажав йому небезмежного шляху.

Зайшовши в каплицю, батько і його сини залишили двері відчиненими, щоб упустити всередину сонячні промені. Промені освітили нижній ряд іконостаса й ноги розіпнутого Христа. І зазвучав у каплиці троїстий шепіт, а коли затих, замість тиші запанувало звучання гудодзвона, і довго ще не вставали з колін молільники, слухаючи це звучання й наповнюючись ним.

Вийшли вони з каплиці, але двері не зачинили.

А промені сонця опустилися, сповзли з іконостаса й освітлювали тепер дерев'яний настил підлоги. Ожила, зашипіла раптом чорна «сковорідка», прибита інвалідом до розп'яття, і суворий далекий голос заговорив розмірено, залишаючи між словами довгі простори-паузи: «Передаємо зведення Радінформбюро. Прослухайте сигнали точного часу: в Москві, Ленінграді, Києві – 1945 рік, літо, в Пермі, Норильську, Магнітогорську – 1943 рік, літо, в Усть-Ілімі, Воркуті, Анадирі – 1939 рік, осінь. Повідомлення для Пермі, Норильська, Магнітогорська та районів Східного Сибіру: після важких тривалих

боїв радянські війська залишили Крим, ворог зазнав серйозних втрат у живій силі й техніці».

Немов помітивши, що в каплиці нікого немає й ніхто не слухає цей далекий голос, «сковорідка», видавши якийсь кашляючий звук, замовкла.

Настав вечір.

На краю неба виклювалася перша, ще тьмяна через неповну темряву зірка. Десь неподалік запугував, прокинувшись, сич. Надійшов час прокидатися тому, що спало, і засинати невсипущому. І раптом у тому місці, де щойно було червоне сонце, піднявся яскравий стовп світла, мовби захищаючи землю від падучого нічного неба, від його темних сил, які творять ніч.

– Гляньте! – крикнув Іван Тимофійович синам.

Обернулися вони й завмерли.

– Невже дочекалися... – шепотів Іван Тимофійович, і в очах у нього блиснули сльози. – Щастя яке...

– Що ж тепер? – запитав старший син, і в його голосі зазвучали розгубленість і надія.

– Збирайтеся, – сказав батько, не зводячи погляду з яскравого стовпа. – Беріть хліб, одяг.

Побігли сини збирати свої торби. А батько залишився стояти. Між ним і далеким горизонтом сяяло знамення Господа, що вказувало шлях.

Володимир і Микола підійшли до батька.

– Благословляю вас у дорогу, – заговорив батько. – Шлях далекий, але, пройшовши його, ви вийдете туди, де здійсняться ваші сподівання.

– А ви, батьку?! – запитав Володимир.

– Я не піду. Сил у мене вже мало, але вірю, що зможу віддати борг і за себе, і за вас...

Брати замовкли, переглянулись.

– Та й залишивши мене тут, ви частіше згадуватимете, звідки прийшли... Занадто старий я для дороги... Ідіть. Шлях дуже далекий,

і йти доведеться вам по ночах.

Володимир і Микола нерухомо стояли перед батьком, не зводячи з нього очей.

– Ідіть же! – ледве не закричав Іван Тимофійович.

Володимир переступив з ноги на ногу. Микола опустив погляд.

– Палицею мені вас гнати, чи що?! – розсерджено запитав батько.

Володимир підійшов до батька, обійняв його і попрямував до воріт. Те ж саме зробив Микола.

Вони пішли, а він стояв і не зводив очей з яскравого стовпа, у бік якого щойно пішли його сини. Пішли, аби більше ніколи не повернутися.

Знамення продовжувало сяяти, світити, і подумав Іван Тимофійович, що буде воно сяяти щоночі, аж поки дійдуть його сини до заповітної мети, аж поки вийдуть вони до людей, із якими залишаться.

І втішила його ця здогадка. Так, принаймні, зможе він дізнатися, коли закінчиться шлях їхній.

Ранком четвертого дня Іван Тимофійович пішов на кладовище. Узяв із собою сапу та лопату. Насамперед підійшов до могили дружини й зупинився в заціпенінні: хрест, вирубаний із молоді модрини кілька місяців тому й тоді ж поставлений, коріння не дав і висох. Опустив він сапу й лопату поряд на землю й обвів кладовище поглядом, і ніяково йому стало. Навіть колись пророслі хрести, що перетворилися пізніше на химерної форми дерева, стояли тепер сухими. Швидким кроком підійшов Іван Тимофійович до могили діда свого і побачив, що вкрита вона корою, скинутою з себе мертвим кедром. Забив Івана Тимофійовича озноб. Озирнувся він іще раз і побачив, що на всьому кладовищі тільки одне живе дерево залишилося – стара дика груша, потворний ствол якої слався на безвісній могилі. Іван Тимофійович підійшов до неї і почув гудіння джмеля, що кружляв біля її квіток. Груша цвіла, і згадав Іван Тимофійович, як бив його батько за те, що з іншими хлоп'ятами зривав він плоди з цього дерева.

«Значить, знову плоди будуть... – подумав він, дивлячись на дику грушу, і зрозумів, що не хазяїн він більше в скиту. – Кому ж тепер вони дістануться? Хто їх зриватиме?!»

І побрів Іван Тимофійович назад до будинку, залишивши і сапу, і лопату. Важко було на душі, але ні з ким було поділитись. І залишив він у собі цю гіркоту, як залишав у собі багато важких роздумів і печалей. Не думав він про те, що душа людська не бездонна і не все вона витримати може. Не думав про те, що навіть захована глибоко в душі гіркота залишається гіркотою, а печаль – печалю, і якщо не поділитися ними, не розчинити їх серед людей, здатних поділити з тобою і горе, і радість, то, накопичившись, з'єднавшись з іншими печалями, вирветься все тяжке назовні й приведе тебе у відчай, і не виникне в тобі бажання пересилити біль. А не пересилюючи болю, ти підкоряєшся йому.

І став Іван Тимофійович чекати вечора. Квапив він думками сонце, бажаючи йому швидкого заходу. Нетерпляче поглядав на нього. Так увесь день і минув в очікуванні заходу сонця, і коли він стався і сховалося сонце, то не піднявся більше на місці заходу яскравий стовп, не освітилося небо в тій стороні, а найяскравішими виявилися місяць і зірки. Завмер Іван Тимофійович, не вірячи очам своїм. Почекав ще, поки не піднявся місяць. Потім опустився на ґанок будинку.

«Що ж він?! – гарячково думав Іван Тимофійович, дивлячись на небо. – Чи я помилився?! Але не вийдуть же вони з тайги без нього! Хоч би сюди їх повернути! Хоч би дати їм знак...»

Ніби спохватившись, Іван Тимофійович пішов у капицю, намацав там на віконці коробку сірників, залишену інвалідом, і, затиснувши її в руці, попрямував у будинок.

Узяв сокиру, почав рубати лаву. Тріски летіли в різні боки. Зібравши їх, Іван Тимофійович чиркнув сірником і спробував розпалити маленьке вогнище просто на дерев'яній підлозі, але тріски не взялися вогнем, і сірник погас.

Тоді він зібрав тріски й повернувся в каплицю. Там поклав їх на підлогу.

Дістав свічку, запалив.

Кинув напружений погляд на чорну «сковорідку», прибиту до розіпнутого Господа. І почав акуратно викладати з розщепленої лави куреник-вогнище. Закінчивши, знову чиркнув сірником, але він лише облизав вогником одну тріску і погас. Тоді Іван Тимофійович дістав кілька свічок, запалив їх і уклав у середину куреника. Тріски взялися вогнем і тихенько потріскували.

Іван Тимофійович обвів каплицю шукаючим поглядом, зупинив його на дверях. Підвівся, зняв їх із завіс і заходився розламувати. Сухі дошки, з яких було їх збито, піддались, і навіть сокира не була потрібна. Виклав він їх поверх куреника й завмер, стежачи за полум'ям, яке повільно поїдало тріски.

І подумав він про повільність вогню.

І про те, що вогонь не виживе без дерева.

І про те, що чим довше дерево чинить опір вогню, тим горить довше.

Про те, що природа сама ростить дерева і сама народжує полум'я, що прискорює прихід нових дерев. А значить, будь-яка пожежа на благо. Отже, вогонь несе оновлення, знищуючи минувшину й сьогодення.

І що є знамення, як не полум'я?! Що є тепло, як не відстань між вогнем і простягненими до нього долонями?

Іван Тимофійович опутився навпочіпки біля багаття, що ще не розгорілось. І почув тріск звідкись згори. Підвів голову. Шуміла чорна «сковорідка». Крізь шуми та хрипи прорвався далекий голос: «Передаємо зведення для Воркути, Анадира та районів Крайньої Півночі. За останній час Радянська армія здійснила ряд успішних спроб звільнення народів Західної України, Західної Білорусії, Молдавії і Бессарабії. На жаль, не вдалося звільнити народ Фінляндії, на багатотраждальній землі якої залишилося лежати

багато наших героїв, що віддали життя за світле майбутнє... Вшануємо ж їх пам'ять хвилиною мовчання. Просимо всіх устати...»

Іван Тимофійович звівся на ноги, в нерозумінні дивлячись на джерело звуку. Джерело мовчало. А вогнище все ніяк не розгорялося. Чи то не вистачало вогню сили, чи то руху повітря. Розкрив Іван Тимофійович віконце в каплиці – й відразу прохолодніше стало. І побачив він у віконці місяць, що плив жовтим ликом до землі.

І знов озирнувся на вогонь, який ледве горів. Згадав оповідки діда про язичників, які жили й вірували ще до старовірів, до християн. Вірували у вогонь, у сонце і приносили вогню жертву. Так, може, і цей вогонь чекає жертви?! Адже доки віра мінялася, вогонь залишався таким самим, як і тисячі років тому. І так само горів, так само світив уночі, так само зігрівав житла.

«Так, – подумав раптом Іван Тимофійович. – Потрібна жертва...»

Він підійшов до іконостаса, поглянув на обличчя святих. Вийняв із іконостаса ікону Богородиці й притулив її до вогнища ликом догори. Знову повернувся до іконостаса. Вийняв «Спаса в силах», поставив поряд. Одного ряду іконостаса вистачило для того, аби обкласти іконами вогнище, що ніяк не розгорялося.

Біля вогнища, обкладеного образами, опустився Іван Тимофійович на коліна, заплющив очі й зашептав молитву, але в кінці її не вимовив «Амінь», а просто замовк. І очі розплющувати не захотів. Слухав неголосне звучання дзвона й тихе потріскування вогнища, що проступало на його фоні.

І раптом прийшов до нього спокій. Прийшли думки про мудрість, і зрозумів він, що тільки зараз наблизився до справжньої, а не книжкової мудрості. Адже істинна мудрість полягає не в творенні та зміцненні вже створеного, навіть якщо воно вірне. Вища мудрість – знищити те, що будував усе життя і що пращури будували. Знищити, зрозумівши, що неправильно це, як дорога, що відводить од колодязя в пустелю. Знищити, щоб розчистити нащадкам або

природі місце для нового творення, для нових паростків або нових храмів.

А потріскування вогнища стало голоснішим, і заглушило воно звучання дзвона.

Іван Тимофійович розплющив очі й побачив, як із отворів між іконами показались язички полум'я, що почали облизувати вогнем краї ликів.

– Святі, а горять... – здивовано сказав старий, втупившись в ікони одержимим поглядом.

«Спас у силах» почав покриватися темними плямами – дошка прогоряла. Святі обкипали фарбою у вогні. Шипіли дошки. Від них ішов солодкуватий запах. Полум'я піднялося в половину людського зросту. Стало жаркішим і яскравішим. Іван Тимофійович відійшов на два кроки й зупинився на порозі каплиці. З вдячністю подивився вгору, на нічне небо.

– Адже можеш, якщо гориш! – прошепотів він.

І, немов почувши його шепіт, полум'я розлилося по всій каплиці, по стінах, по стелі. І тісно стало полум'ю.

Відскочив Іван Тимофійович надвір. Замилувався іскрами, що підіймалися вгору.

– Ну от, – зітхнув він. – І знамення може бути рукотворним.

А полум'я піднімалося, проривалося крізь дах, і впав дах, і стіни, здригнувшись, осіли.

Іван Тимофійович підняв дошку, що горіла й випала з пожежі, й поніс у будинок. Немов факел, вона освітила велику кімнату. І став він при світлі цього факела скидати на підлогу все дерев'яне, здатне зайнятися і стати ще одним рукотворним знаменням.

Ніч іще тривала, але палаючий скит щосили розганяв морок, готуючись зустріти вранішнє світило. А Іван Тимофійович сидів під кедром-дзвіницею і ловив ледве чутне в шумі пожежі гудіння дзвона. Слухав єдиний звук, який залишив він світу на згадку про себе. Тільки що ця пам'ять? Один, нехай хоч і довгий, але тільки звук...

8

Машину міцно струсонуло – видно, потрапило щось під колеса, – і від цього поштовху враз прокинулися і шофер, і Горич. А машина, здолавши перешкоду, вже спокійно їхала далі.

– Камінь, чи що? – припустив Горич.

Шофер знизав плечима.

– Мені звуки снилися, – сказав він. – Потяг торохтів, потім машина з сиреною довго верещала, потім кричав хтось...

– Щасливий ти, – зітхнув Горич. – Мені ні біса не сниться.

– Не журися. Зате ти пам'ятаєш багато, а я ось майже нічого...

Обоє потяглися в темряві, розпростали плечі. Шофер поклав за звичкою руки на кермо.

– Пригальмуй! – попросив Горич.

– Навіщо?!

– Відлити треба.

Шофер підняв важіль ручного гальма. Машина застигла. Клацнули дверцята, і пасажир сплигнув у темряву.

Шофер іще разок потягнувся, закривши руки за шию. Настрій був хоч сідай і лист пиши. Але кому? Де? І як відправити? Ця чортова війна, а точніше, темрява, що настала відразу після оголошення війни, перекреслила не лише звичайний хід життя, але й саме життя, зануривши його в морок, відчужений від часу, від взаєморуху частин природи та її світил. Здавалось, усе мусить застигнути в такій темряві, застигнути в очікуванні світанку. І дійсно – якби не машина, застигли б і вони, застигли у своєму темному місті й ніколи б не стали мандрівниками. Але дивний світ, що лежить у цілковитій темряві й у нахиленій площині, гнав машину, що давно витратила останній бензин, а в ній – двох чоловіків, які шукали вихід до світла.

Знову відчинилися дверцята, і в кабіні зазвучав шепіт Горича:

– Там вогник! – повідомив він шоферові. – Зовсім поряд, позаду машини...

– Почекай! – сказав шофер і виліз із кабіни.

Вони взялися з обережності за руки і, прагнучи бути безшумними, попрямували до яскравої точки, що тремтіла метрів за двадцять.

На півдорозі щось тріснуло під ногою Горича. Вони завмерли і прислухались. І почули шерех з боку вогника. Придивилися.

Зовсім поряд, за десять кроків горіла свічка.

Вони зробили крок уперед.

Гримнув постріл.

Обоє впали на землю.

– Забирайся геть, якщо ще живий! – пролунав чоловічий голос.

Шофер і Горич лежали не рухаючись.

– Може, ти вбив його? – тихенько прозвучав голос жінки.

– Можливо, Валю, – відповів чоловік. – У цьому житті все може бути...

– Та хіба це життя! – ніби докорила чоловікові жінка.

– Хто ви? – неголосно запитав Горич, усвідомлюючи відносну безглуздість такого питання.

– І не вбив, і не вовка, – з досадою мовив чоловік. – Ну так я можу ще разок вистрілити!

– Ідіот! – вирвалося у шофера. – В скроню собі вистріли, може, мізки запрацюють! Розстрілявся в темряві!

– Їх там багато! – перелякано зашепотіла жінка.

Горич зосереджено намагався знайти запитання, яке мало б сенс задати в цьому морозі, але кожне з можливих запитань викликало у нього гірку посмішку. Ну дійсно, про що їх можна запитати: хто? звідки? куди? Чи, можливо, котра година?

– Послухайте! – заговорив шофер. – Тут яка-небудь дорога є?

Невидимий чоловік голосно розсміявся – навіть полум'я свічки затріпотіло від його сміху, наче од вітру.

– Може, вас іще на вокзал відвести і в потяг посадити? – сказав він крізь сміх.

– Давайте поговоримо серйозно! – запропонував Горич.

– А мені не видно, хто зі мною хоче серйозно розмовляти! – парирував чоловік.

– Я можу підійти до свічки, тоді побачите! – запропонував Горич.

– Тоді вистрілю...

– Довіряти людям потрібно, телепню! – знову розсердився шофер.

– Довіряти в темряві?! Людям?! – замість кепкування в голосі чоловіка вже звучала злість. – Яким людям?!

– А ти не дезертир? – запитав шофер.

– А тобі яке діло?! – розсердився чоловік. – Забирайтеся! Якщо я зараз не почую, що ви забираєтеся, – стрілятиму. Перевірте свою удачу.

– Ходімо! – Горич доторкнувся до руки шофера, що лежав поряд.

Вони звелися на ноги і зробили декілька гучних кроків назад.

– Давайте, давайте! Не зупиняйтеся! – прикрикнув чоловік, і друзі зробили ще декілька кроків.

І раптом у темряві заплакало немовля.

– Ой, Боже ж! – схлипнула жінка.

– Годуй! – наказав чоловік.

– Зараз, зараз... тільки б молоко не кінчилося, – скоромовкою заговорила жінка.

– Я йому кінчуся! Гляди мені...

І вогник свічки знову затріпотів. Потім піднявся над землею метра на півтора й повільно поплав геть.

Услід за вогником поплав, затихаючи, плач дитини.

– Пішли... – якимсь розгубленим голосом промовив Горич.

– А що, коли барабан повернути на горизонт і посвітити? Це ж не небо – може, що і побачимо?! – запропонував шофер.

– Можна, – погодився товариш. – Що освітимо, те й побачимо...

Вони повернулися до машини. Точніше, шофер наткнувся лбом на правий борт. Так навпомацки і залізли в кузов. Горич увімкнув тумблер, і доки розігрівалась-розгорялась іскорка всередині прожекторного барабана, вони повернули його скляне око набік, щоб змогло воно, якщо спалахне, освітити землю. Повернули так,

щоб освітило шлях, уже пройдений машиною. Навіть відкинули задній борт.

Світло накопичувалось усередині прожектора, поки не стало поступово перетворюватися на промінь. Освітило землю за машиною і поповзло по цій землі далі. Горич і шофер дивилися на голу безтравну землю, всю в якихось горбиках і вибоїнах.

– Місяць ось теж такий, напевно, – зітхнувши, сказав Горич.

Шофер мружив очі, відвиклі від яскравого світла.

Його товариш сплигнув на освітлену доріжку.

– Може, пройдемося! – повеселілим голосом запропонував він.

Шофер теж сплигнув униз.

Вони пішли вслід за променем, який утік по цій землі вже далеко вперед. Шофер озирнувся й тут же затулив долонею очі.

– Так ти й осліпнути можеш! Нехай у спину світить, – порадив Горич. – Ти пам'ятаєш, коли востаннє по якій-небудь вулиці гуляв?

– Ні, – зітхнув шофер.

– А я пам'ятаю... – Горич, дивлячись на їхні подовжені тіні, скуйовдив своє волосся. – Краще б не пам'ятати... Хоча ось бачиш, – він вказав рукою на їхні довгі тіні, – це ми на проспекті, на дуже довгому проспекті, а все це темне, обабіч проспекту, – будинки, ресторани, кіноклуби... Десь іще дерева мають бути. І ось ми йдемо і напевно когось зустрінемо. В цей час якраз багато хто може прогулюватися. Закохані парочки і ще зовсім молоденькі дівчата, в очікуванні великої та світлої любові. Дідок із собачкою, що зупиняється біля кожного стовпа... Піонери збирають гроші на спорудження найбільшого у світі аероплана... Ми напевно можемо зустріти і знайомих...

– Стій! – вирвалось у шофера, що різко позадкував.

– Що таке? Що з тобою?

– Там щось проскочило, – шофер показав рукою вперед. – Собака або вовк...

– От бачиш... Собака вже є, скоро покажеться і хазяїн або хазяйка... Ходімо...

Шофер напівобернувся до прожектора і знову прикрив очі долонею. Горич підійшов до друга.

– Що з тобою?

Шофер мовчав. Із-під долоні, що затуляла очі, вибралася сльоза і, завмерши на вилицюватій щоці, заблищала, пропускаючи крізь себе яскраве світло прожектора.

– Ходімо! – Горич доторкнувся до плеча шофера. – Ходімо прогуляємося по власній вулиці, по власному проспекту. Нумо! Поки є світло...

– Я не плачу, – вичавив із натугою шофер. – Це очі болять. Очі...

– Ну я ж і кажу: не обертайся! – мовив Горич, і сам на мить обернувся.

– Ну ходімо, – погодився шофер, і їхні тіні, обганяючи їхні тіла, попливли вперед у яскравому світлі штучного світила.

Яскраве світло не сприяло прозорості повітря. Воно лише створило різницю між темрявою та її протилежністю і створило тіні. Горичу на мить здалося, що він іде по нескінченному пофарбованому в білий колір лікарняному коридору, що, як багато лікарняних коридорів, закінчиться смертю, мороком, виходом у вічність. І пробігли по спині мурашки. Він озирнувся на товариша, але той, із кам'яним виразом обличчя, важко ступав уперед. Стало прохолодно. Горич видихнув повітря, і йому здалося, що видихнув парюю. Він ще раз набрав якомога більше повітря в легені й видихнув його із силою.

– Ну от, – заговорив раптом шофер, – здається, відпустило... Це ж те, про що я запитував цих, що втекли... Я ж чому дороги люблю, будь-які, навіть стежини? Якщо їх не звір, то вже обов'язково людина витоптала, а значить, що до людей вони і приведуть, хоч по якій би йшов. Може, щоправда, довго йти доведеться. І ось тут, як по дорозі, йдемо. Навіть дитинство згадав...

Він замовк, чекаючи продовження розмови з вуст Горича.

Але той, озирнувшись на товариша, помовчав, потім зупинився.

– Назад пора, – твердо сказав він. – Погуляли, і досить...

– Чому?! – по-простацьки здивувався шофер.

– Чому?! – кивнув головою Горич. – Тому, що по цій дорозі ми нікуди не прийдемо! Ти по місячній доріжці ходив-плавав? Га?

Але шофер, не слухаючи, опустився навпочіпки і, на подив друга, нахилив свою голову майже до самої землі.

– Що там? – запитав Горич, насилу поборовши бажання ще трохи поговорити про місячні доріжки.

– Грибок! – сказав шофер.

– Що?! – Горич теж сів навпочіпки і побачив справжній гриб на міцній ніжці з товстою коричневою шапкою.

І замовкли вони, очманіло дивлячись на гриб, який, видно, зовсім нещодавно піднявся над поверхнею землі. Горич потикав пальцем землю навколо грибка і перевів погляд на товариша.

– Тут, здається, був дощ! – сказав він пошепки, потім звівся на ноги. – Ходімо назад.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

Андрій
КУРКОВ

БІКФОРДІВ
СВІТ

CF FOLIO